

szlak frontu wschodniego
I wojny światowej

PRZEWODNIK
TURYSTYCZNY

WIELKA WOJNA w Przasnyszu

*100. rocznica wybuchu I wojny światowej
1914 - 2014*

Mazowsze.
serce polski.

MAZOWIECKA
REGIONALNA
ORGANIZACJA
TURYSTYCZNA

I wojna światowa (1914–1918), nazywana Wielką Wojną, była jednym z największych konfliktów zbrojnych w historii Europy. Lokalny spór między Austro-Węgrami i Serbią przekształcił się szybko w globalną konfrontację, obejmując również część Afryki i Środkowy Wschód. Po raz pierwszy w historii operacje wojskowe były prowadzone na lądzie, na wodzie i w powietrzu, a podczas walk wykorzystano najnowsze wynalazki – broń chemiczną, pancerną, łodzie podwodne i samoloty. W wyniku walk 8,5 miliona żołnierzy poniosło śmierć, a ponad 30 milionów zaginęło, odniosło rany lub trafiło do niewoli. Wielka Wojna nieodwracalnie zmieniła polityczne oblicze Europy i świata. Zakończyła okres globalnej dominacji europejskiej. Upadło jedno z największych mocarstw – Austro-Węgry, carska Rosja w wyniku rewolucji przekształciła się w Związek Radziecki, a na mapie świata pojawiły się nowe państwa oraz kraje, które po latach niewoli odzyskały niepodległość, m.in. Polska.

W 1914 r. dawne ziemie Rzeczypospolitej podzielił front wschodni, a Polacy wcielani do armii zaborczych, walczyli po przeciwnych stronach konfliktu, biorąc udział w bratobójczej walce. Dziesiątki tysięcy żołnierzy poległy już na początku I wojny światowej, gdy niemiecka ofensywa została zatrzymana przez wojska rosyjskie pod Łodzią i na Mazowszu na linii Bzury. Właśnie tu, po raz drugi w historii, doszło do użycia broni chemicznej. Pod koniec 1914 r. front na tym odcinku ustabilizował się na Wiśle, Bzurze i Rawce i przekształcił w wojnę pozycyjną. W sierpniu 1915 r., po zdobyciu przez Niemców Warszawy oraz Twierdzy Modlin, front przesunął się w głąb Rosji.

Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej wiedzie przez miejsca, w których ważyły się losy Polski i Europy. Jedne to świadectwa minionej potęgi zaborczych mocarstw, które oparły się wojennej zawierusze i niszczącej sile czasu. Inne to ciche mogiły żołnierzy, którym przyszło walczyć i poleć nie zawsze w swojej sprawie. Wszystkie te miejsca opowiadają historię, na spotkanie z którą zapraszamy.

cesarz Wilhelm II

**szef Sztabu
Generalnego
feldmarszałek
Alfred von Schlieffen**

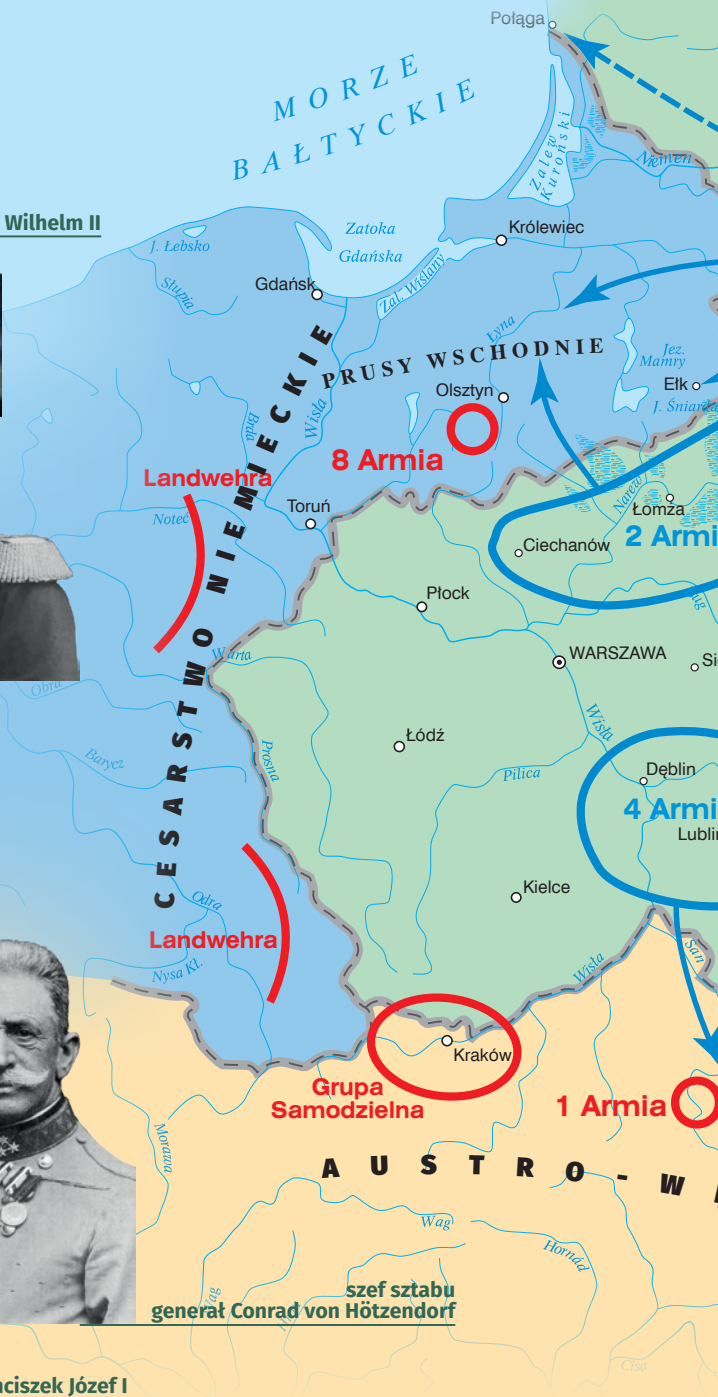
**generał
Paul von
Hindenburg**

cesarz Franciszek Józef I

**szef sztabu
generał Conrad von Hötzendorf**

car Mikołaj II

głównodowodzący wojsk
książę Mikołaj Mikołajewicz

dowódca Frontu
Północno-Zachodniego
generał Jakow Żyliński

dowódca Frontu
Południowo-Zachodniego
generał Nikołaj Iwanow

W przededniu wojny. Mazowsze w planach wojennych

Spokój wyjątkowo urokliwego i ciepłego lata 1914 roku został niespodziewanie zmącony 28 czerwca. Zamach w Sarajewie na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda – następcę tronu Austro-Węgier, sprawił, że wojna stała się przedmiotem ogóło-europejskiej debaty z udziałem polityków, mediów, a także tłumów wylegających na ulice miast. W kontekście polskim można by zaryzykować tezę, że oto ziszczał się Mickiewiczowski apel: „O wojnę powszechną za wolność ludów, prosimy Cię, Panie”. Lipcowe manifestacje nie były jednak wyznacznikiem oczekiwań milionów Europejczyków, w tym i Polaków. Perspektywa wojny przerażała. Powszechnie zdawano sobie sprawę z towarzyszących jej nieodłącznie zniszczeń, utracie majątku, a zwłaszcza śmierci bliskich: synów, braci i mężów. Obawy te nie były jednak w stanie powstrzymać mechanizmów międzynarodowej polityki. Konflikty interesów

na niwie europejskiej, rywalizacja na obszarach zamorskich, żądze rewanzu, nadzieje na zyski terytorialne i gospodarcze nakręciły spiralę zbrojeń, której towarzyszyło finalnie powstanie dwóch przeciwstawnych sojuszy. Zamach w Sarajewie był jedynie iskrą, która podpałała długo układany lont. Ogłoszenie 30 lipca 1914 roku przez cara Mikołaja II pełnej mobilizacji przesądziło w praktyce o losach pokoju w Europie, a 1 sierpnia Niemcy wypowiedziały wojnę Rosji.

Analizując linię zachodniej granicy rosyjskiej, nie sposób nie dostrzec, że jej przebieg dawał Rosji optymalne warunki do podjęcia działań ofensywnych z obszaru Mazowsza zarówno w kierunku północnym, na Zatokę Gdańską, zachodnim – na Poznań, Wrocław, a nawet Berlin, jak i południowym – do łańcucha Karpat. Jednak to, co w koncepcjach ofensywnych stanowiło o walorach

XV Korpus Armijny

Dowódca – gen. Nikołaj N. Martos. Trzon korpusu stanowiły 6 i 8 Dywizja Piechoty, 6 i 15 Dywizja Kawalerii oraz 6 i 8 Brygada Artylerii Polowej. Pododdziały obu dywizji piechoty były rozlokowane w garnizonach Warszawa, Ostrów Mazowiecka, Skierniewice i Obozie Zabatkańskim koło Różana. Pułki 6 Dywizji Kawalerii stacjonowały w Ciechanowie, Przasnyszu, Warszawie, Obozie Niżegorodzkim koło Ostrołęki oraz Obozie Kulniewskim koło Mławy, a 15 Dywizja Kawalerii była rozlokowana w garnizonach w Płocku i Włocławku, artyleria zaś – w Ostrowi Mazowieckiej (6 Brygady Artylerii Polowej) i Warszawie (8 Brygady Artylerii Polowej).

położenia Królestwa Polskiego, mogło się łatwo stać swoistym przekleństwem. Silne uderzenie z Prus Wschodnich w kierunku południowym, wsparte ofensywą z obszaru Śląska, mogło doprowadzić do odcięcia obszaru położonego na zachód od linii Wisły, a w przypadku skoordynowanych działań niemieckich i austro-węgierskich taką granicą stała się rzeka Bug. Posuwanie się wojsk niemieckich z granicy Prus Wschodnich w kierunku południowym utrudniałyby fortyfikacje Modlina oraz linia rzek Wisła–Bug–Narew–Biebrza z ich licznymi rozlewiskami i skromną liczbą przepraw.

Kryzys wywołany w Rosji rewolucją lat 1905–1907 oraz porażka w wojnie z Japonią odcisnęły się na planowaniu

wojennym. W 1910 roku gen. Jurij Daniłow przygotował wariant planu wojny, który zakładał działania defensywne na froncie niemieckim, przewidywał cofnięcie sił głównych na linię Niemien–Bug, połączone ze zniszczeniem fortyfikacji znajdujących się na terenie Królestwa Polskiego i pozostawieniem do osłony mobilizacyjnej twierdz w Modlinie i Osowcu. Uzasadnienie: Niemcy i Austria wyprzedzą Rosję w mobilizacji i strategicznym rozwinięciu sił, przeciwnik ma lepsze położenie strategiczne. Odsunięcie koncentracji sił głównych na 150–200 km od granicy pozwoli odczekać, aż plany przeciwnika staną się jasne, i dopiero wówczas przejść do kontrofensywy. Podjęto także decyzję o rozbrojeniu bądź wstrzymaniu budowy fortyfikacji w Dęblinie, Warszawie, Zegrzu, Różanie i Łomży, a jako podstawę obrony flanki wschodniopruskiej postanowiono wykorzystać twierdze w Modlinie i Osowcu. Według tego planu Warszawski Okręg Wojskowy miał zmobilizować 446,5 tys. żołnierzy wspartych 918 działami. Naciski ze strony Francji zmusiły nowego szefa Sztabu

Piechota rosyjska

Generalnego, gen. Jakowa Żylińskiego, do rewizji planów. W przyjętym w 1912 roku nowym planie wojny 2 Armia miała się koncentrować w trójkącie Grodno–Białystok–Łomża z zadaniem osłony mobilizacji, rozpoznania pogranicza wschodniopruskiego i ewentualnego natarcia w kierunku Wielkich Jezior Mazurskich. Koncentrując się z kolei w rejonie Dęblin–Chełm–Lublin 4 Armia miała działać na kierunku przemyskim. Zmian w tym zakresie nie przyniosły modyfikacje planu z 1913 i 1914 roku.

Sztabowcy rosyjscy przekreślili w ten sposób podstawowe atuty Królestwa wynikające z jego położenia geograficznego, zasobów mobilizacyjnych i gospodarczych oraz systemu fortyfikacji. Mazowsze stanowiło optymalną

Żołnierz rosyjski

XXIII Korpus Armijny

Dowódca – gen. Kiprian A. Kondratowicz. Na Mazowszu były rozlokowane pododdziały 3 Dywizji Piechoty Gwardii (Warszawa), Samodzielnej Brygady Kawalerii Gwardii (Warszawa), 3 Brygady Artylerii Polowej Lejbguardii (Warszawa), 2 Dywizji Piechoty (Modlin, Pułtusk i obóz Hurki pod Jabłonną), 2 Brygady Artylerii Polowej (Zegrze), 2 Brygady Strzelców (5 pułk w Radomiu) oraz saperzy (Warszawa).

podstawę rosyjskiej ofensywy na Berlin w wariantach wielkopolskim (uderzenie przez Poznań) lub śląskim (uderzenie przez Wrocław). Ten kierunek, a nie działania przeciwko Prusom Wschodnim i Galicji, stwarzał szansę na szybsze zwycięstwo ententy nad mocarstwami centralnymi, tym bardziej że Mazowsze nie zajmowało szczególnego miejsca w niemieckich planach wojennych. Siły zgrupowane w Prusach Wschodnich miały tylko bronić prowincji, a osłonę granicy od Wrocławia po Ostrów Wielkopolski powierzono jedynie pięciu brygadam Landwehry. Austriackie uderzenie w pasie między Wisłą a Bugiem miało służyć przede wszystkim związaniu głównych sił rosyjskich i zminimalizowaniu groźby ich uderzenia na Niemcy. Wpisywało się to w główną myśl feldmarszałka Alfreda von Schlieffena, że los wojny „nie rozstrzygnie się ostatecznie nad Bugiem, lecz nad Sekwaną”.

Działania wojenne na Mazowszu 1914–1915

Operacja warszawsko-dęblińska

(patrz: Żytkowice, Molendy, Bąkowiec, Kociołki, Kozienice)

Wojska austro-węgierskie 11 września 1914 roku rozpoczęły odwrót spod Lwowa. Uderzenie, które miało związać główne siły rosyjskie i uniemożliwić im uderzenie w serce Niemiec, przystoczyło się w porażkę i poważnie zagroziło przyszłości naddunajskiej monarchii. W tym samym czasie niemiecka 8 Armia gen. Paula von Hindenburga po rozbiciu 2 Armii „Narew” gen. Aleksandra Samsonowa w bitwie pod Tannenbergiem pomyślnie kontynuowała uderzenie znad linii jezior mazurskich, w którego konsekwencji została zmuszona do odwrotu 1 Armia „Niemen” gen. Pawła von Rennenkampfa. Generał Hindenburg 14 września wstrzymał jednak pościg za wycofującymi się siłami rosyjskimi. Niemcy

zostali zmuszeni do przerzucenia części sił z Prus Wschodnich na południe i wykonania uderzenia odciążającego siły austro-węgierskie. W tym celu sformowano nową 9 Armię, której dowództwo objął gen. Hindenburg.

Nie licząc walk o Mławę czy potyczek pod Gostyninem, pierwsze półtora miesiąca wojny było dla Mazowsza okresem względnego spokoju. Pozwoliło to na przeprowadzenie pełnej mobilizacji sił rosyjskich w Królestwie. Niemcy zajęli wprawdzie 20 sierpnia Łódź i okolice, jednak skuteczna interwencja Kaukaskiej Dywizji Kawalerii gen. Charpentiera zmusiła ich do odwrotu z Królestwa. Łódź odzyskano 26 sierpnia. Klęska obu armii frontu północno-zachodniego w Prusach Wschodnich spowodowała szybką reakcję strony rosyjskiej. Z funkcji dowódcy frontu odwołano gen. Żylińskiego. Celem zabezpieczenia Mazowsza pośpiesznie odtworzono rozbitą 2 Armię.

Maxim wz. 1910

Jednocześnie podjęto decyzję o przerzuceniu na linię środkowej Wisły trzech armii z frontu galicyjskiego. Dotkliwa lekcja, jaką dostały armie rosyjskie na Mazurach, negatywnie odbiła się na morale żołnierzy i dowódców. Podczas narady wojennej w Chełmie 26 września dowództwo rosyjskie zdecydowało o utrzymaniu linii Sanu i jednoczesnym wzmocnieniu obrony Wisły. Poza działającą w okolicach Łodzi dywizją gen.

Maxim wz. 1910

Ciężki karabin maszynowy, który odmienił oblicze Wielkiej Wojny i stał się narzędziem uśmiercenia milionów żołnierzy. Pierwsze maximy pojawiły się w Rosji w 1897 roku. Od 1905 roku produkowano je na licencji w zakładach w Tule. Ckm Maxim wz. 1910 był zespołową bronią samoczynną kalibru 7,62 mm o szybkostrzelności 600 strzałów na minutę, zasięgu do 1200 m, zasilaną taśmowo i działającą na zasadzie krótkiego odrzutu lufy. Mechanizm spustowy umożliwiał prowadzenie tylko ognia ciągłego.

Charpentiera na przedpolu Warszawy wysunięto dwie dywizje kawalerii korpusu gen. Nowikowa wsparte 80 Rezerwową Dywizją Piechoty, II Brygadą Strzelców i Samodzielną Brygadą Kawalerii

Jeńcy austriaccy wzięci do niewoli podczas operacji warszawsko-dębskiej

Gwardii. Podejście do Dębłina blokowała 75 Rezerwowa Dywizja Piechoty i dywizja kozaków uralskich. Za ich plecami dowódca frontu południowo-zachodniego, gen. Iwanow, dokonywał przegrupowania sił rosyjskich z zamiarem uderzenia na oczekiwaną 9 Armię; 2 Armia gen. Scheidemanna utrzymywała część sił linię Narwi, przedpola Warszawy obsadził XXVII Korpus. Jednocześnie do stolicy zaczęły napływać pierwsze transporty II Korpusu Syberyjskiego, 4 Armia obsadzała prawy brzeg Wisły między Dęblinem a Annopolem.

Niemcy rozpoczęli działania ofensywne 28 września: 9 Armia rozwinęła się w pasie Piotrków–Kielce (korpus Frommela, XVII Korpus, XX Korpus, Korpus Rezerwowy Gwardii, XI Korpus, w drugiej linii korpus Landwehry Woyrscha). Kierunek warszawski był osłaniany w tym momencie przez korpus gen. Nowikowa, który już na początku października przekroczył Wisłę i przesunął się w rejon Błonia i Sochaczewa. Kawaleria rosyjska 3 października nagłym szturmem zajęła Sochaczew. Niemcom zależało na odbiciu miasta. Uderzająca spod Włocławka brygada Landwehry opanowała Gostynin i kierowała się na Sochaczew. Piechota niemiecka wsparta silnym ostrzałem artylerii 5 października 1914 roku wyparła Rosjan na prawy brzeg Bzury. W trakcie krwawych walk Sochaczew został podpalony. W bitwie pod Opatowem Niemcom nie udało się jednak rozbić sił gen. Nowikowa. Niemcy osiągnęli lewy brzeg Wisły 5 października: XI Korpus na

odcinku Zawichost–Józefów, XX Korpus na północ od Kamiennej, XVII Korpus opanował Radom, a korpus Frommela dotarł do Rawy. Niemożność przekroczenia Wisły na północ od Sandomierza zmusiła 9 Armię niemiecką do zmiany planów i przesunięcia osi uderzenia na północ. Niemcy osiągnęli 6 października linię starych fortów warszawskich. Hindenburg 8 października rzucił na Warszawę grupę gen. Augusta von Mackensena w składzie XVII Korpusu i korpus Frommela. Z kolei grupę gen. Gallwitza (Korpus Rezerwowy Gwardii, 5 Dywizja Landwehry i LXXII Brygada Landwehry) skierował na Dęblin.

Putiłówka

Trzycalowa armata dywizyjna wzór 1902, kaliber 76,2 mm była podstawowym wyposażeniem rosyjskiej artylerii dywizyjnej w okresie I wojny światowej. Konstrukcja armaty była częściowo wzorowana na francuskim dziale 75 mm wzór 1897. Putiłówkę produkowano w zakładach Putiłowskich w Petersburgu – stąd nazwa.

Uderzenie od południa pod Józefowem zamykał XI Korpus. Jednocześnie gen. Iwanow postanowił przejść do działań zaczepnych z zamiarem rozszerzenia przedmościa w rejonie Dębłina. 5 Armia przegrupowała się w rejon Góry Kalwarii, a 4 Armia przekroczyła Wisłę w rejonie Dębłina. Grupa Mackensena 8 października osiągnęła linię Góra Kalwaria–Grójec–Mszczonów–Skierniewice. Kolejnego dnia Niemcy odrzucili 2 Armię na linię Sochaczew–Błonie–Pruszków. Pod Dęblinem grupie gen. Gallwitza nie udało się zepchnąć Rosjan na prawy brzeg Wisły. Grupa gen. Mackensena osiągnęła 10 października Piaseczno. Jednak w obliczu docierających posiłków obrona Warszawy tężała, a strona niemiecka zaczęła odczuwać deficyt rezerw. Widząc nacisk niemiecki na Warszawę i odwrót 2 Armii na warszawskie forty, gen. Iwanow wydał 4 Armii rozkaz ponownego uderzenia spod Dębłina w rejon Kozielnic. Rosyjskie naczelne dowództwo 13

Maschinengewehr 08 (MG08)

Był niemiecką, „odchudzoną” odmianą ckm konstrukcji Hiram Maxima. Niemiecka armia używała tego karabinu na czworonożnej podstawie saneczkowej. W momencie wybuchu wojny armia niemiecka miała na uzbrojeniu ok. 12 tys. tych ckm-ów. MG08 strzelał amunicją 7,92×57 mm Mauser kalibru 7,92 mm. W okresie międzywojennym był podstawowym typem ciężkiego karabinu maszynowego w Wojsku Polskim w latach 20.

Bój na skraju lasu w okolicy Bąkowca

października wydało dyrektywę do rozpoczęcia kontrofensywy. Dowódcy frontu północno-zachodniego, gen. Ruzskiemu, podporządkowano 2 i 5 armię oraz korpus gen. Nowikowa. Siły te miały wykonać uderzenie flankujące przeciwnika działającego na kierunku warszawskim. Jednocześnie gen. Iwanow powinien czołowo uderzyć siłami 4 Armii. Front

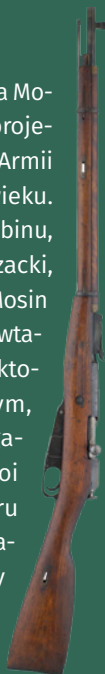
Maschinengewehr 08

gen. Ruzskiego ruszył 18 października. Po dwóch dniach walk Niemcy odstąpili od Warszawy, wycofali się na linię Mszczonów–Grójec i zajęli pozycje na linii Pilicy i Rawki, ale już 22 października cofali się na linię Łowicz–Rawa–Nowe Miasto. Punkt ciężkości walk przeniósł się w rejon Dębłina, gdzie 22 października przeszła do ofensywy austriacka 1 Armia gen. Dankla osłaniania z rejonu Radomia przez Korpus Rezerwowy Gwardii. Pierwszego dnia Austriacy odrzucili XVII Korpus rosyjski na Kozienice, a III Korpus Kaukaski – na Garbatkę. W tych okolicznościach Hindenburg postanowił przerzucić część grupy gen. Gallwita na zagrożony front północny 9 Armii, gdzie 23 października 2 Armia opanowała Sochaczew i forsowała linię Rawki, a 5 Armia osiągnęła linię Głowaczów–Białobrzegi. W nocy z 22 na 23 października Rosjanie przyśpieszyli przerzucanie sił na lewy brzeg Wisły: XXV Korpus w rejonie Góry Puławskiej, XVI Korpus pod Pawłowicami, a pod Tarnowem – Korpus Grenadierów. Wejście do walk pod Dęblinem sił 9 Armii rosyjskiej zmieniło sytuację na froncie. Na całym froncie od Góry Puławskiej do Kozienic 24 i 25 października toczyły się zaciekle walki. Rosyjski Korpus Grenadierów został rozbity pod Lipą przez Korpus Rezerwowy Gwardii gen. Gallwita. Jednak do walki weszły korpusy 5 Armii gen. Plehwego forsującej Wisłę w rejonie Góry Kalwarii. W obliczu znacznej przewagi przeciwnika, zagrożeniu skrzydeł i trudnej sytuacji 9 Armii w nocy z 25 na 26 października gen. Dankl wydał rozkaz do odwrotu. Niemcy, pod wpływem nacisku na swoim lewym

Karabin Mosin wz. 1891

Karabin konstrukcji Siergieja Mosina był podstawowym uzbrojeniem piechoty rosyjskiej i Armii Czerwonej do lat 40. XX wieku. Opracowano odmianę karabinu, tzw. wzory dragoński i kozacki, oraz karabinek wzór 1907. Mosin był indywidualną bronią powtarzalną z zamkiem czterotaktowym ślizgowo-obrotowym, zasilaną ze stałego magazynka o pojemności 5 naboji (4+1) 7,62×54 mm R kalibru 7,62 mm. Broń była wyposażona w charakterystyczny bagnet czworograniasty wzór 1891, mocowany przy pomocy tulei.

skrzydle i kłęski Austriaków pod Dęblinem, postanowili oderwać się od przeciwnika i w nocy z 27 na 28 października opuścili linię Pilicy i Rawki, cofając się na linię Uniejów–Łask–Przedbórz–ujście Nidy. Uratowanie przepraw na Wiśle oraz skupienie dostatecznych sił pozwoliło Rosjanom na podjęcie próby wykonania strategicznego uderzenia na Śląsk i Wielkopolskę w postaci operacji łódzkiej (11 listopada–6 grudnia 1914 roku). Bitwa łódzka nie przyniosła rozstrzygnięcia. Rosjanie nie przetłumaczyli frontu niemieckiego, a Niemcom nie udało się okrążyć i rozbić 2 i 5 Armii.

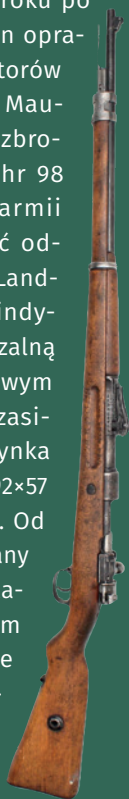
Front nad Bzurą i Rawką

(patrz: Sochaczew, Złota, Ruszki, Młodzieszyn, Stefanów, Itów, Gostynin)

Wykrwawieni Rosjanie wycofali się w początkach grudnia na linię dolnej Bzury i Rawki, gdzie zbudowali co najmniej trzy linie umocnień. Umocnienia bieły dolnym brzegiem Bzury przez Kamion,

Mauser. Gewehr 98 (Gew98)

Standardowy karabin armii niemieckiej w czasie I wojny światowej, produkowany od 1898 roku po dzień dzisiejszy. Karabin opracowała grupa konstruktorów pod kierunkiem Paula Mausera. Do 1912 roku przebrojono w karabiny Gewehr 98 wszystkie jednostki armii czynnej oraz większość oddziałów rezerwowych i Landwehry. Gewehr 98 był indywidualną bronią powtarzalną z zamkiem czterotaktowym ślizgowo-obrotowym, zasilaną ze stałego magazynka o pojemności 5 naboí 7,92×57 mm IS kalibru 7,92 mm. Od 1936 roku był produkowany przez Fabrykę Broni w Radomiu pod oznaczeniem „karabin wz. 98a”, a we wrześniu 1939 roku stanowił podstawowe wyposażenie strzeleckie żołnierza polskiego.

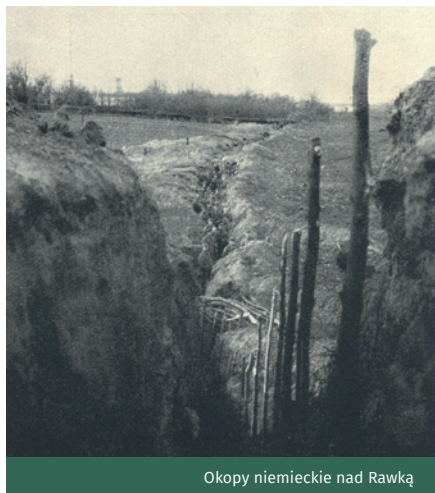
Witkowice, Mistrzewice, Brochów, Żukowo do Sochaczewa. Z Sochaczewa przez Kozłów Biskupi, Suchą, Kęszyce, wzdłuż rzeki Rawka przez Puszcę Bolimowską do Skierniewic. W tym czasie Niemcy skoncentrowali między Pilicą a Wisłą 23,5 dywizji piechoty i 6 dywizji kawalerii. Po przeciwnej stronie stało 38 rosyjskich dywizji piechoty i 7 dywizji kawalerii. Atutem gen. Smirnowa była linia obrony na Bzurze i Rawce, a także liczne przeszkody terenowe, bagniste brzegi rzek i gęste, nieprzetrzebione lasy. Rosjanie ewakuowali miejscową ludność, a Sochaczew, Brochów, Borzymów czy Humin zamieniali w połowe twierdze. Od północy prawe skrzydło rosyjskiej armii osłaniały dodatkowo Twierdza Modlin (Nowogieorgiewsk) i Wisła. W połowie grudnia walki toczyły się na lewym brzegu Bzury od łowicza aż po ujście rzeki do Wisły. Oddziały niemieckie 23 grudnia wyparty z Sochaczewa V Korpus Syberyjski, a linia frontu ustaliła się nad dolną Bzurą i Rawką. Rosyjskie pozycje nad dolną Bzurą i Rawką broniły najkrótszych dróg biegnących do Warszawy: Sochaczew–Błonie–Warszawa oraz Bolimów–Aleksandrów–Warszawa, a także jedynej w Królestwie Polskim linii kolejowej o europejskim rozstawie torów – Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. W obu armiach walczyło wielu Polaków z Wielkopolski i Mazowsza.

Tylko w dniach 1–10 stycznia 1915 ataki podejmowane przez 36 i 37 Dywizję Piechoty koło Borzymowa czy też na linii Dachowa–Mogiły kosztowały Niemców

około 7 tys. poległych żołnierzy. Fiaszkiem zakończył się także 16 stycznia szturm 4 Dywizji Piechoty pod Borzymowem. W końcu stycznia gen. Mackensen opracował plan uderzenia 9 Armii w kierunku Mogiły–Wola Szydłowiecka–Humin, który miał być powiązany z ofensywą niemiecką w Prusach Wschodnich. Atak 9 Armii miał zasugerować Rosjanom, że chodzi o zdobycie Warszawy, co powinno ich skłonić do przerzutu 1 Armii z Prus na Mazowsze. Główną siłę uderzeniową stanowił XVII Korpus gen. Pannewitza, a ponadto I Korpus Rezerwowy i korpus gen. Fabecka.

Natarcie rozpoczęło się 31 stycznia 1915 roku od przygotowania artyleryjskiego. W rejonie Bolimowa skoncentrowano 100 baterii, łącznie ponad 500 dział, w tym około 150 ciężkich. Oprócz normalnych granatów artyleryjskich Niemcy przygotowali 18 tys. pocisków wypełnionych bromkiem ksyliu – substancją chemiczną

Okopy niemieckie nad Rawką

Żołnierze rosyjscy w maskach przeciwgazowych

wywołującą łzawienie. Mimo to natarcie się załamało i Niemcy ponieśli ciężkie straty. Niska temperatura ograniczyła lotność gazu do tego stopnia, że Rosjanie nie odnotowali nawet jego obecności. Początkowo Niemcy zdobyli jedynie Wolę Szydłowiecką, trzeciego dnia – Humin, ale 3 i 4 lutego rozpoczął się kontratak, w którym Rosjanie stracili przez trzy dni walk około 40 tys. żołnierzy i odbili część utraconych pozycji. Cesarz Wilhelm II w miejscowości Kompina dokonał 7 lutego przeglądu oddziałów niemieckich. Stabilizacji sytuacji na froncie towarzyszył kolejny jej nowy wymiar, czyli wojna minowa i wojna gazowa. Jeden z ataków minowych nastąpił 22 lutego. W okolicy Joachimowa saperzy rosyjscy odpalili minę pod pozycjami 7 kompanii II batalionu 227 Rezerwowego Pułku Piechoty należącego do 49 Rezerwowej Dywizji Piechoty. W maju w składzie 9 Armii znalazł się 36 pułk saperów (tzw. pułk gazowy). W ten sposób rozpoczęto przygotowania do ataku gazowego na odcinku frontu od Bolimowa do Suche. Nad ranem 31 maja Niemcy rozpoczęli wypuszczanie gazu z 12 tys. butli z 264 tonami chloru. Gdy

chmura opadła, rozpoczęło się niemieckie natarcie. Mimo że liczba zagazowanych osiągnęła około 9–11 tys. żołnierzy, a życie straciło ponad 2 tys., to atak okazał się nieskuteczny, a Rosjanie utrzymali swoje pozycje. Po raz drugi chloru użyto 12 czerwca, na czterokilometrowym odcinku frontu od Kozłowa Biskupiego po Suchą. Trzeci i ostatni atak nastąpił w nocy z 6 na 7 lipca. Tym razem zakończył się on tragicznie dla samych Niemców. Zmiana kierunku wiatru podczas ataku zepchnęła na nich chmurę gazu. Około 1200 żołnierzy

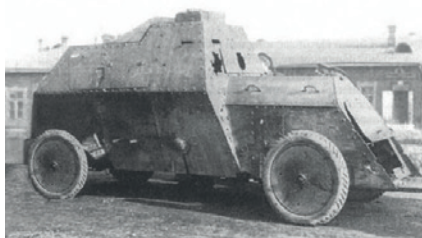
zatrutych gazem zginęło. Po tym wypadku sztab 9 Armii zrezygnował z dalszego używania gazów. Wojska rosyjskie 16–17 lipca zaczęły opuszczać pozycje nad Rawką i Bzurą, przesuwając front w kierunku Warszawy. Wycofując się, wysadzali całe wsie, zakłady przemysłowe, drogi, tory, podpalali pola. Po ośmiomiesięcznych walkach na linii Bzura–Rawka pozostało dziesiątki cmentarzy i zbiorowych mogił.

Operacja przasnyska

(patrz: Płock, Bielsk, Drobin, Pęsy, Dreglin, Mława, Nosarzewo Borowe, Grudusk, Pszczółki Górne, Obrębiec, Przasnysz, Bartniki, Święte Miejsce, Rososz, Rycice, Chojnowo, Jednoróżec)

Samochody pancerne pod Przasnyszem

Podczas operacji przasnyskiej 12 lutego 1915 r. Rosjanie dokonali pod Dobrzankowem pierwszego w historii przełamania linii obronnych z udziałem pojazdu pancernego. Oddział był złożony z czterech samochodów typu Russo-Balt uzbrojonych w karabin maszynowy Maxim oraz jednego samochodu pancernego typu Mannesmann-Mulag z działkiem kalibru 47 mm. Rosjanie utracili w akcji trzy pojazdy.

Samochód pancerny Russo-Balt typu C

W początkach 1915 roku Stawka (Kwatera Główna Naczelnego Dowództwa), pod naciskiem koalicjantów, ponownie postanowiła zaatakować Prusy Wschodnie. Rosyjskie dowództwo zamierzało skoncentrować na linii Łomża–Przasnysz–Płock 1 i 12 Armie, które miały uderzać w kierunku Działdowa i dalej na północny zachód. Wielkie Jeziora Mazurskie miała sforsować 10 Armia. Niemieckie dowództwo pozyskało jednak informacje o planie Rosjan i postanowiło uprzedzić przeciwnika, wykonując tym razem strategiczny manewr oskrzydający od północy z Prus Wschodnich, a od południa z Karpat. Ofensywa niemiecka znad jezior mazurskich rozpoczęła się 7 lutego. Po kilku dniach walk siły 10 Armii wycofały się na wschód, a dużego znaczenia nabrały

działania toczone w rejonie Przasnysza. Celem Hindenburga było przetamanie linii Włocławek–Mława–Pisz–Osowiec i połączenie się z lewym skrzydłem 9 Armii u ujścia Bzury. Dodatkowo planowano uderzenie lewym skrzydłem w kierunku na Drobin–Raciąż, a po przybyciu I Korpusu Rezerwowego – w kierunku Przasnysza i dalej na wschód. Działania wzdłuż linii Włocławek–Pisz miały uniemożliwić udzielenie pomocy dla atakowanej w Prusach 10 Armii.

Dowodzący 1 Armią gen. Litwinow nie czekał na zakończenie koncentracji 12 Armii i postanowił uderzyć w ogólnym

kierunku na Brodnicę, zabezpieczając jednocześnie kierunki Wielbark i Toruń. Rosjanie zaatakowali 15 lutego lewym skrzydłem armii. W rejonie Przasnysza zostały słabe siły I Korpusu Turkiestańskiego oraz kawaleria gen. Chemicza. W dniu rozpoczęcia operacji przasnyskiej Niemcy dysponowali czterema korpusami i dwiema dywizjami kawalerii oraz przewagą w piechocie. Dodatkowo Rosjanie mieli niepełne składy osobowe jednostek i odczuwali niedobory amunicji. Zgrupowanie gen. Gallwitza dysponowało także znaczną liczbą ciężkich dział. Na kierunku Przasnysza miały działać po stronie niemieckiej I Korpus Rezerwowy i korpus

Lazaret w kościele w Przasnyszu

Zastrowa, część sił XX Korpusu i oddziały landsturmu, a ze strony rosyjskiej – I Korpus Turkiestański oraz 63 Dywizja Piechoty ze składu XXVII Korpusu.

Niemcy uderzyli 10 lutego korpusem Dickhuta-Harracha oraz 1 Dywizją Rezerwową Gwardii i 75 Brygadą Piechoty i osiągnęli linię Drobin–Głinojeck, a 15 lutego zajęli Płock. Uderzenie Niemców ściągnęło na siebie większość sił 1 Armii i ostało się kierunek przasnyski, gdzie 17 lutego rozpoczęło się natarcie I Korpusu Rezerwowego i korpusu gen. Zastrowa. Niemcy podeszli pod Chorzele i powoli posuwali się na południe. Hindenburg 18 lutego

Sztandar 34 Pułku Fizylierów

Żołnierze 3 Pułku Strzelców Syberyjskich zdobyli 13 lutego 1915 r. pod Przasnyszem sztandar pułkowy 34 Pułku Fizylierów. Był to jedyny przypadek utraty sztandaru przez oddział niemiecki podczas I wojny światowej. Obecnie sztandar jest ekspozowany w Ermitażu w Petersburgu.

Żołnierze rosyjscy ze zdobytym sztandarem

rozkaż przystąpić do obejścia, a następnie okrążenia Przasnysza i rozbicia I Korpusu Turkiestańskiego. Niemcy 20 lutego obeszli Przasnysz od wschodu i południa i zajęli pozycje frontem na zachód. Generał Litwinow nadal uważał, że głównym kierunkiem działań Niemców jest jego lewe skrzydło i nie podjął żadnych działań zmierzających do likwidacji włamania pod Przasnyszem. Dzień później, 21 lutego, I Korpus Rezerwowy otrzymał zadanie zajęcia Przasnysza, a potem uderzenia w kierunku na Ciechanów. Dywizja gen. Wernitza wyszła 22 lutego na szosę Mława–Grudusk–Przasnysz i na zachód od Przasnysza, a 36 Dywizja Rezerwowa zajęła Wolę Wierzbowską i tym samym odcięła broniącą się w Przasnyszu 63 Dywizji Rezerwowej możliwość wycofania się na Ciechanów. Niemcy zajęli Przasnysz 24 lutego. W tym czasie ku miejscu walk nadciągały dwa nowo przybyłe korpusy: I i II Korpus Syberyjski, które 23 lutego znajdowały się około 18 km od Przasnysza. Zgodnie z rozkazem dowódcy II Korpusu Syberyjskiego 24 lutego 5 Dywizja Syberyjska uderzyła na linię Szła–Bartniki w celu wyjścia na tyły zgrupowania niemieckiego, a 4 Dywizja Syberyjska otrzymała rozkaz uderzenia w kierunku na Bartniki–Przasnysz, by wspólnie z I Korpusem Syberyjskim okrążyć przeciwnika. Generał Gallwitz, mający informacje o zbliżających się oddziałach rosyjskich, 25 lutego polecił swoim oddziałom przejść do obrony. W rejonie Przasnysza rozmieszczono: na południe od miasta 36 Dywizję Rezerwową, na prawo od niej dywizję gen. Wernitza, na lewym skrzydle

36 Dywizji Rezerwowej znajdowała się 9 Brygada Landwehry i brygada z 3 Dywizji Piechoty, a w odwodzie umieszczono 1 Dywizję Rezerwową. Strzelcy syberyjscy 24 lutego ruszyli do ataku. Pod naciskiem I Korpusu Syberyjskiego 36 Dywizja Rezerwowa zaczęła się wycofywać. Tego dnia I Korpus podszedł na odległość 8 km od Przasnysza, a II Korpus Syberyjski odrzucił 9 Brygadę Landwehry i podszedł na 5 km do Przasnysza. Wojska II Korpusu Syberyjskiego 26 lutego wyszły na linię Kuskowo–Bartniki–Zawadki, czym zagroziły tyłom I Korpusu Rezerwowego. Z kolei I Korpus Syberyjski zajął Dobrzankowo, a I Korpus Turkiestański uderzył w styk 36 Dywizji Rezerwowej i dywizji gen. Wernitza w rejonie Zielona–Laguny i przesunął się ku zachodnim podejściom do Przasnysza. Oddziały 1 Dywizji Syberyjskiej wdarły się 27 lutego na wschodnie peryferie miasta, podobnie jak atakująca od północy, wschodu i południa 4 Dywizja Syberyjska. Do godziny 19.00 miasto zostało całkowicie opanowane przez Rosjan. Zły przepływ informacji sprawił, że Niemcom udało się oderwać się od wojsk rosyjskich i zorganizować planowy odwrót w kierunku północno-zachodnim. Wycofali się na umocnione pozycje nad rzeką Orzyc i na południe od Chorzel. Ataki rosyjskie na nierozpoznane pozycje zakończyły się fiaskiem.

Niemcy ponownie zaatakowali 7 marca, uderzając z rejonu Chorzel na linię Przasnysz–Jednorożec. Po początkowym wyparciu sił II Korpusu Syberyjskiego w rejon Przasnysza sytuacja wróciła

do pierwotnego stanu na skutek interwencji świeżo wprowadzonego do walk XXIII Korpusu. Rosjanie przeprowadzili 13 marca zmasowany atak na niemieckie pozycje, jednak bez większych rezultatów. Obie strony były wyczerpane. Front ustabilizował się aż do lipca 1915 roku na linii Jednorożec–Przasnysz–Ciechanów–Płońsk–Wyszogród. Bitwa przasnyska kosztowała życie prawie 50 tys. ludzi – 24 tys. żołnierzy armii niemieckiej i 25 tys. armii rosyjskiej. Do niewoli niemieckiej dostało się aż 42 tys. jeńców, a do rosyjskiej – 14 tys. Zapewne z tego względu prasa nazwała bitwę przasnyską „Marną frontu wschodniego”.

II bitwa przasnyska i utrata Królestwa Polskiego

(patrz: Obrębiec, Przasnysz, Bartniki, Święte Miejsce, Jednorożec, Kaszewiec, Różan, Pułtusk, Zatory, Kikoły, Czarnowo, Twierdza Modlin, Błonie, Pakostaw)

Sukces państw centralnych w bitwie gorlickiej umożliwił latem 1915 roku ostateczne pokonanie Rosji. Mimo oporów Hindenburga gen. Falkenhayn przeforsował koncepcję tzw. małych kleszczy. Siły rosyjskie w Królestwie Polskim miały zostać rozbite koncentrycznym manewrem oskrzydłującym, wykonanym przez grupę armijną gen. Mackensena (11 Armia i Armia Bugu) oraz grupę gen. Gallwitza. Mackensen miał nacierać w ogólnym kierunku na Brześć. Na północy miała wykonać natarcie grupa uderzeniowa

gen. Gallwitz z złożoną z 12 Armii oraz prawego skrzydła 8 Armii gen. Scholtza; 12 Armia miała uderzyć na Pułtusk i dalej na bliskie tyły Warszawy, a skrzydło 8 Armii – przez Kolno i Łomżę na Siedlce, przerywając linie kolejowe na Białystok i Bielsk.

Armie frontu północnego ruszyły 12 lipca: 12 Armia uderzała od strony Mławy na odcinek Przasnysz–Ciechanów, a 8 Armia – od strony Kolna na odcinek Nowogród–Łomża. Następnego dnia Niemcy przełamali linie rosyjskie. Rosjanie opuścili Przasnysz 14 lipca, a już 17 lipca Niemcy dotarli do linii Narwi. Do 24 lipca trwały zacięte walki pod Pułtuskim i Różanem. Niemcy zdobyli ostatecznie przeprawy na Narwi i skierowali się na południe, co zmusiło Rosjan do

wycofania wojsk poza Bug. Tym samym pojawiło się zagrożenie Warszawy od wschodu. W tej sytuacji Rosjanie rozpoczęli niezwłoczny odwrót z lewego brzegu Wisły: 2 Armia już 17 lipca opuściła pozycje nad Bzurą i Rawką i cofnęła się na nową linię Błonie–Grójec, a 4 Armia wycofała się na linię Białobrzegi–Zwoleń–Opole. Od zachodu na cofające się armie rosyjskie naciskała niemiecka 9 Armia pod dowództwem księcia Leopolda Bawarskiego i grupa gen. Woyscha. Sytuację Rosjan pogorszyło dodatkowo przejście 16 lipca grupy gen. Mackense na do właściwej ofensywy znad Wieprza.

Chcąc przyspieszyć likwidację sił rosyjskich w Królestwie, dowództwo niemieckie nakazało grupie gen. Woyscha sforsowanie Wisły między Dęblinem

a Warszawą. Udało się to jej 29 lipca w okolicy Maciejowic; odparła też przeciwnatarcie 4 Armii. W zaistniałej sytuacji tragiczne stawało się położenie 2 Armii rosyjskiej w dalszym ciągu zajmującej pozycje na lewym brzegu Wisły na odcinku Modlin–Błonie–Grójec–Piłica. Rozpoczęto więc pośpieszne wycofywanie oddziałów tej armii na prawy brzeg Wisły. Nocą z 2 na 3 sierpnia odwrót wojsk rosyjskich z lewego brzegu Wisły przez Warszawę ostatecznie się zakończył. Niemcy zdobyli 4 sierpnia Ostrołękę i kontynuowali uderzenie przez Różan na Ostrów Mazowiecką. Stąd też rankiem 4 sierpnia Rosjanie opuścili forty Dębina na lewym brzegu Wisły i wysadzili mosty na Wiśle i Wieprzu. Nocą z 4 na 5 sierpnia ostatnie oddziały 2 Armii opuściły Warszawę i przeszły na Pragę, wysadziwszy wszystkie mosty warszawskie. Ostatni żołnierz rosyjski opuścił Warszawę 5 sierpnia 1915 roku! W tym czasie twierdza Modlin, z blisko stutysięczną załogą, utraciła łączność z siłami głównymi. Niemcy przystąpili do oblężenia, którym kierował zdobywca Antwerpii, gen. Beseler. Niemcy sprowadzili ciężką artylerię, a nawet moździerze oblężnicze. Dowództwo twierdzy, nie widząc sensu obrony, skapitulowało już 10 sierpnia.

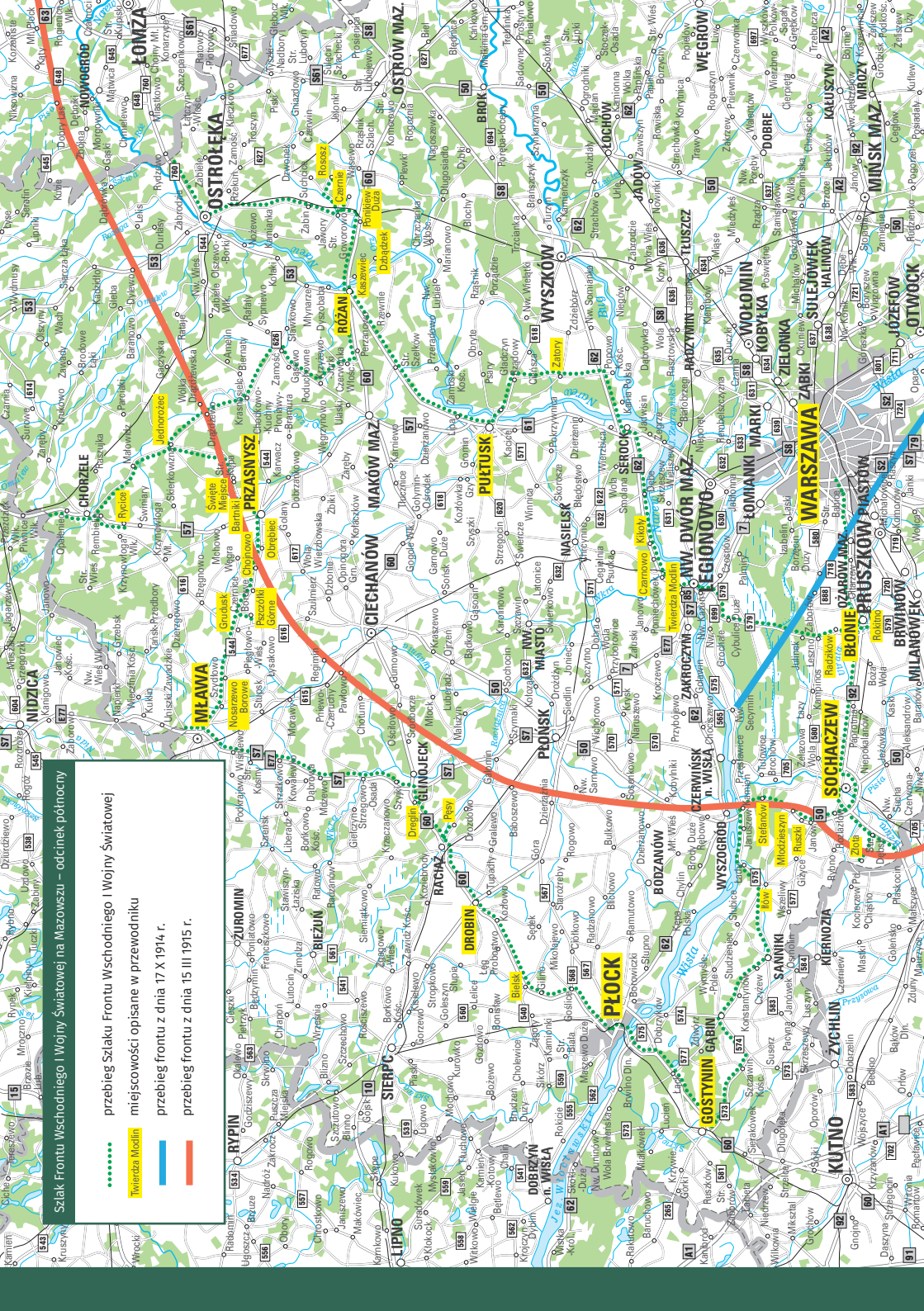
Gruba Berta

Najcięższy moździerz I wojny światowej, zdolny przebić stropy wszystkich ówczesnych fortyfikacji jest znany pod potoczną nazwą „Dicke Bertha” (Gruba Berta). Był produkowany przez zakłady Kruppa w wersji stacjonarnej (Gamma wzór 1913) i ciągnionej (typ M wzór 1914). W chwili wybuchu I wojny światowej armia niemiecka dysponowała pięcioma moździerzami stacjonarnymi i dwoma ciągnionymi. Użyto ich przy oblężeniu belgijskich fortów Liège i Namur oraz francuskiego Manonvillers. Były również wykorzystane do ostrzeliwania Twierdzy Modlin. Wyprodukowano ok. 30 sztuk tych moździerzy. Gruba Berta mogła wystrzelić w ciągu godziny 10 pocisków o wadze 930 kg na odległość do 15 km.

Gruba Berta typu M wz. 1914

Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu odcinek północny

CYTADELA WARSZAWSKA

36,3 km Modlin • Błonie 34,2 km

Warszawa od września 1914 roku stała się węzłem, wokół którego koncentrowały się działania wojenne na Mazowszu. Wkroczenie oddziałów niemieckich do Warszawy i upadek Twierdzy Modlin zakończyły działania zbrojne na tym obszarze. Cytadela warszawska zwana Cytadelą Aleksandrowską to najbardziej rozpoznawalny w terenie świadek walk w latach 1914–1915. Powstała w latach 1832–1834 twierdza tworzą trzy bastiony i dwa półbastiony założone na planie pięcioboku, tyłem opartego o Wisłę. Pierwotnym zadaniem cytaдели była kontrola nad miastem. Jej garnizon liczył ok. 5 tys. żołnierzy, choć w 1863 roku wzrósł do 16 tys. Artyleria składała się w dobie powstania styczniowego z 555 dział, które

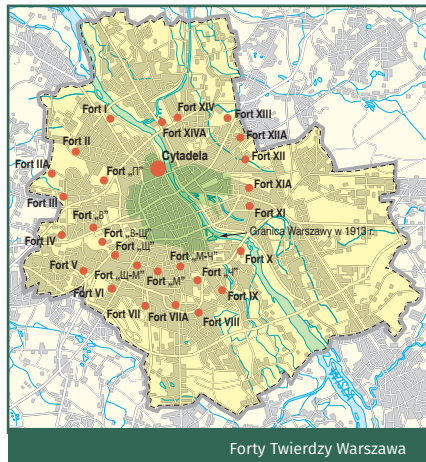
swym zasięgiem obejmowały całe Stare Miasto i Nowe Miasto. W cytadeli umieszczono siedzibę Komisji Śledczej, a wokół wybudowano 104 kazamaty więzienne mogące pomieścić do 2940

Twierdza Warszawa

Budowa fortów trwała od 1883 do 1890 roku. Łącznie wybudowano ich 20. Były to umocnienia ceglano-ziemne. Na przełomie lat 80. i 90. XIX wieku w ramach modernizacji wybudowano siedem uzupełniających dzieł oraz dwa wchodzące w skład twierdzy obiekty linii Warszawa–Zegrze. Forty łączyły odcinki wałów z lokalnymi punktami oporu. Forty warszawskie nie miały elementów pancernych. Łącznie Twierdza Warszawa składała się z 29 fortów i punktów oporu. Jej jądro stanowiła Cytadela Aleksandrowska. Car 31 stycznia 1909 r. wydał rozkaz w sprawie kasacji twierdzy.

ludzi. Brak artylerii dalekosiężnej, znikome składy amunicji i lekka konstrukcja stropów kaponier nie czyniły z cytadeli głównego ogniwa Twierdzy Warszawa. W tym celu do końca XIX wieku powstało 29 fortów zewnętrznych, które wraz z twierdzami Modlin

włoskiej zmarłych w niewoli austriackiej i niemieckiej w latach 1915–1918. Na cmentarzu wolskim znajduje się, wystawiony pod koniec 1918 roku z inicjatywy Towarzystwa Przyjaciół Woli, pomnik poświęcony pamięci Polaków poległych podczas I wojny światowej.

Forty Twierdzy Warszawa

i Zegrze utworzyły trzon trójkąta Warszawskiego Rejonu Fortecznego. Kolejnym świadkiem I wojny światowej są kwatery na założonym w 1912 roku cmentarzu wojskowym na Powązkach, gdzie pogrzebano ogółem 4850 żołnierzy armii austro-węgierskiej i niemieckiej oraz 18 700 żołnierzy armii rosyjskiej. W kwaterze legionowej spoczęło 50 żołnierzy Legionów Polskich oraz Polskiej Siły Zbrojnej. Groby niemieckie i rosyjskie zlikwidowano po 1945 roku. Kilka grobów oficerskich zachowało się na cmentarzu prawosławnym przy ul. Wolskiej. Na cmentarzu żołnierzy włoskich przy ul. Marymonckiej spoczęło 896 żołnierzy armii

» Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej

ul. Skazańców 25, tel. 22 839 12 68
www.muzeum-niepodleglosci.pl

BŁONIE

34,2 km Cytadela • Radzików 5,6 km

W latach 1914–1915 Błonie kilka razy znalazło się na linii frontu. Po raz pierwszy w trakcie bitwy warszawsko-dębskiej, a następnie w lipcu i sierpniu 1915 roku. Walkom towarzyszyły zniszczenia, a także epidemia cholery. Na cmentarzu parafialnym w Błoniu pochowano

Ratusz w Błoniu

żołnierzy różnych narodowości. Do dziś zachowały się z tego okresu jedynie dwa nagrobki niemieckie z zatartymi inskrypcjami.

» **Urząd Miejski w Błonie**
ul. Rynek 6, tel. 22 725 30 04
www.blonie.pl

RADZIKÓW

5,6 km Błonie • Rokitno 7,4 km

Radzików, podobnie jak pobliskie Błonie i Rokitno, znalazł się na linii frontu w październiku 1914 i lipcu 1915 roku. Zachowanym świadectwem walk jest zbiorowa mogiła na planie kwadratu. Nie jest znana liczba pochowanych w tym miejscu żołnierzy ani ich narodowość. Tabliczka zamocowana na metalowym krzyżu w 2009 roku przez mieszkańców Radzikowa informuje, że spoczywają w tym miejscu żołnierze polegli w latach 1914–1918 oraz 1939–1945.

ROKITNO

7,4 km Radzików • Sochaczew 29,2 km

Rokitno stało się widownią zaciętych walk w październiku 1914 roku. Na cmentarzu z czasów I wojny światowej spoczywa w zbiorowych mogiłach 750 żołnierzy oddziałów rosyjskich i niemieckich, którzy polegli podczas walk

o Rokitno lub w okolicy. Zachował się także pojedynczy grób dowódcy 16 Pułku Strzelców Syberyjskich, płk. Stanisława Różańskiego, Polaka, który poległ 16 października 1914 roku.

SOCHACZEW

29,2 km Rokitno • Złota 25,3 km

Położony na głównym szlaku drogowym i kolejowym łączącym Warszawę z zachodem Sochaczew był objęty wszystkimi działaniami wojennymi toczącymi się w zachodniej części Mazowsza. Szczególną rolę odegrał podczas walk na linii Bzury i Rawki. Efektem tego było prawie całkowite zniszczenie miasta. Sochaczew padł także ofiarą ataku gazowego 12 czerwca 1915 roku. Chlor użyty przez Niemców w działaniach bojowych nad Bzurą, w rejonie Suchej, dotarł do południowej części Sochaczewa. Dzieje zmagania z lat 1914–1915 odtworzono w Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą. Elementem stałej ekspozycji

Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą

muzealnej jest wystawa „Nad Bzurą bez zmian”. Wśród eksponatów znajdują się oryginalne elementy uzbrojenia i wyposażenia żołnierzy armii niemieckiej i rosyjskiej, a także przedmioty znalezione na polu bitwy. Za sprawą unikatowej kolekcji relacji żołnierzy, cywilnych świadków, korespondentów wojennych oraz zbioru zdjęć i wierszy frontowych można poznać prawdziwe oblicze życia w okopach na Bzurę i Rawkę.

» **Muzeum Ziemi Sochaczewskiej
i Pola Bitwy nad Bzurą**

pl. Kościuszki 12, tel. 46 862 33 09
www.muzeumsochaczew.pl

ZŁOTA

25,3 km Sochaczew

Ruszki

17,1 km

Po bitwie pod Łodzią i wycofaniu się wojsk rosyjskich na linię Bzury i Rawki Złota znalazła się na linii frontu, a działania bojowe przybrały w tym miejscu charakter wojny pozycyjnej. W połowie grudnia 1914 roku oddziały niemieckiej 25 i 26 Dywizji Piechoty podjęły próbę przełamania linii obronnych V Korpusu Syberyjskiego. Niemcom udało się zdobyć rosyjskie okopy w bezpośrednim starciu, a linia frontu ustabilizowała się na Dolnej Bzurze i w takim kształcie pozostała do lipca 1915 roku. W tym okresie w Złotej działał szpital polowy. W latach 30. właśnie

Generał Hans von Beseler

W pierwszym roku Wielkiej Wojny zasłynął jako zdobywca twierdz w Antwerpii i Modlinie. W sierpniu 1915 roku objął stanowisko Generalnego Gubernatora okupowanej przez wojska niemieckie części Królestwa Polskiego. Wyraził zgodę na ustanowienie w Warszawie polskojęzycznych uczelni – Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Był jednym z inicjatorów aktu 5 listopada i współtwórcą podwalin instytucji cywilnych i wojskowych państwa polskiego. Za sprawą jego rozporządzenia z 8 kwietnia 1916 roku obszar Warszawy wzrósł ponad trzykrotnie. Od 10 kwietnia 1917 roku był „Naczelnym Dowódcą Wojsk Polskich”, ale 24 października złożył na ręce Rady Regencyjnej urząd i 12 listopada opuścił Warszawę.

na terenie przyszpitalnego cmentarza zorganizowano mauzoleum żołnierzy niemieckich poległych podczas walk nad Bzurą. W zbiorowej mogile złożono szczątki kilkuset żołnierzy niemieckich, w tym przeniesione z pobliskich małych cmentarzy oraz pojedynczych grobów. Kopiec obłożono płytami z różowego piaskowca. Niestety wszystkie inskrypcje uległy zatarciu.

RUSZKI

17,1 km Złota • Młodzieszyn 6,2 km

Cmentarz wojenny w Ruszkach powstał w 1915 roku. Znajduje się przy drodze Sochaczew–Wyszogród, niedaleko od skrzyżowania dróg do Gostynina. Pochowano na nim żołnierzy niemieckich poległych lub zmarłych od ran w Ruszkach, Kuznocienie, Mistrzewicach i innych okolicznych miejscowościach podczas walk nad Bzurą między grudniem 1914 a lipcem 1915 roku. Cmentarz założono na planie czworoboku, z centralną alejką zakończoną wysokim, współczesnym krzyżem. Po obu stronach krzyża oraz w przedniej części cmentarza umieszczono po dwa głazy z inskrypcjami. Za krzyżem stoi pomnik z wyrytą inskrypcją: „DEN TAPFEREN HELDEN” (Dzielnym bohaterem). Niestety nie zachowały się inskrypcje nagrobne.

Cmentarz w Ruszkach w 1915 roku

MŁODZIESZYN

6,2 km Ruszki • Stefanów 2,1 km

Między grudniem 1914 a lipcem 1915 roku w Młodzieszynie, w nieistniejącej dziś cukrowni, funkcjonował szpital polowy, do którego dostarczano rannych z pól walk nad Bzurą. Część z nich pochodziła z poznańskiego i toruńskiego korpusu Landwehry, w którym służyło wielu Polaków. Cmentarz wojenny usytuowano w północnej części Młodzieszyna, na skraju lasu. Został założony na planie kwadratu. Zachowały się jedynie mur oporowy, kamień nagrobny z nazwiskami dwóch niemieckich żołnierzy oraz ustawiony współcześnie drewniany krzyż z tabliczką: „TU SPOCZYWAJĄ • ŻOŁNIERZE ARMII • CESARSKO-NIEMIECKIEJ • POLEGLI W WALKACH • NAD DOLNĄ BZURĄ I RAWKĄ • 1914–1915”. Liczba

pochowanych żołnierzy nie jest znana. W latach 80. XX wieku cmentarzem opiekowali się harcerze z Hufca ZHP Sochaczew. W 2011 roku nekropolia została wyremontowana przez żołnierzy Bundeswehry oraz członków Muzealnej Grupy Rekonstrukcji Historycznej II/18 pp. Podczas tych prac udało się odczytać zatartą inskrypcję z polsko brzmiącym nazwiskiem: „Hauptman Chamier Glisczinsk(i)”, dowódca baterii 8 pułku artylerii polowej, poległy 12 grudnia 1914 roku.

» **Urząd Gminy Młodziśzyn**

ul. Wyszogrodzka 25, tel. 46 864 17 50

www.mlodziestyn.pl

STEFANÓW

2,1 km Młodzieszyn

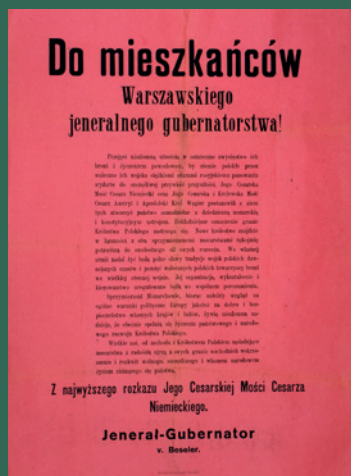
Łódź

16,2 km

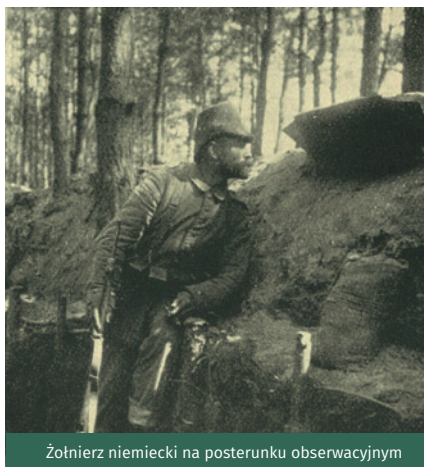
W działaniach na froncie Bzury i Rawki armia niemiecka, oprócz broni konwencjonalnej, użyła wiosną 1915 roku broni chemicznej – chloru. W wiosce Radziwiłta utworzono tymczasowy szpital polowy dla zatrutych tym gazem. Zmarłych chowano w pobliskim lesie, który nosi dziś nazwę Las Stefanów. Na otoczonym rowem i wałem ziemnym cmentarzu spoczywają żołnierze niemieccy i rosyjscy polegli w walkach 1914–1915. W centralnym punkcie nekropolii stoją trzy drewniane krzyże. Jedna z tabliczek na środkowym informuje: „Tu spoczywają

Akt 5 listopada

Cesarzowie Niemiec i Austro-Węgier wydali 5 listopada 1916 roku proklamację zawierającą obietnicę powstania Królestwa Polskiego, pozostającego w niesprecyzowanej „łączności z obu sprzymierzonymi mocarstwami”. W tym akcie nie określono granic przyszłego państwa, a jego status określono jako „samodzielne”, a nie „niepodległe”. Akt 5 listopada zapowiadał utworzenia armii polskiej. W imię doraźnych potrzeb związanych z deficytem rekruta, akt 5 listopada zapoczątkował sekwencję działań organizacyjnych i prawnych (Tymczasowa Rada Stanu, Rada Regencyjna, rząd Kucharzewskiego, Sztab Główny WP), które ułatwiły powołanie instytucji

państwa polskiego w listopadzie 1918 roku. Ponadto wymusił reakcję państw ententy, czym przyczynił się do umiędzynarodowienia kwestii polskiej.

Żołnierz niemiecki na posterunku obserwacyjnym

żołnierze armii niemieckiej i rosyjskiej poległi w walkach nad dolną Bzurą i Rawką w latach 1914–1915”.

IŁÓW

16,2 km Stefanów • Gostynin 49,2 km

Linie obronne rosyjskiego V Korpusu Syberyjskiego zostały zaatakowane 4 grudnia 1914 roku na odcinku Iłów–Wszeliwy przez 26 Wirtemberską Dywizję Piechoty. Po krwawych walkach toczonych ze zmiennym szczęściem siły niemieckie ostatecznie zajęły Iłów 13 grudnia i wzięły do niewoli setki Rosjan. Cmentarz z okresu I wojny światowej jest zlokalizowany w lesie, na północny-wschód od miejscowości, na wysokości cmentarza katolickiego. Cmentarz w formie dwustopniowego kopca usypanego na planie kwadratu został założony przez Niemców w 1917 roku. Pochowano na nim

nieznaną bliżej liczbę żołnierzy niemieckich i rosyjskich poległych w walkach o Iłów w dniach 4–17 grudnia 1914 roku, m.in. z 26 Dywizji Piechoty, 5 Rezerwowej Dywizji Piechoty oraz z V Korpusu Syberyjskiego, którzy zginęli podczas walk w grudniu 1914 roku. Na przełomie lat 20. i 30. XX wieku cmentarz odnowiono – dodano poziome stele z nazwiskami poległych, a w latach 90. staraniem gminy Iłów ponownie wyremontowano. Resztki zachowanych płyt nagrobnych ułożono wówczas na skarpach tarasów. Szczegółowa dokumentacja obiektu znajduje się w Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą w Sochaczewie.

GOSTYNIN

49,2 km Iłów • Płock 24,1 km

Przed I wojną światową Gostynin leżał na zachodnim skraju Imperium Rosyjskiego, niedaleko granicy niemieckiej. Po raz pierwszy front przetoczył się przez zachodnie Mazowsze podczas wspólnej kontrofensywy niemieckiej 9 Armii i austriackiej 1 Armii we wrześniu 1914 roku. Kolejne walki były efektem uderzenia 9 Armii od strony Torunia na Łódź w końcu listopada. Wówczas też Niemcy zajęli Gostynin i okolice. Obelisk poświęcony żołnierzom poległym w czasie I wojny światowej znajduje się w południowej części cmentarza ewangelicko-augsburskiego. W zbiorowej mogile spoczywa 99 żołnierzy

Patrol cyklistów niemieckich w okolicach Gostynina

z I Korpusu Rezerwowego rekrutowanego m.in. na Warmii, Mazurach i Pomorzu. Do dziś zachowały się na pomniku trzy tablice upamiętniające poległych: główna z napisami: „99 DEUTSCHER • HELDEN • GETREU BIS IN DEN TOD • DEM TEUREN • VATERLANDE” (99 niemieckich bohaterów, Wierni aż do śmierci, Najdroższej Ojczyźnie), jedna z nazwiskami, m.in. polskimi – Jankowski, Gawryszak, oraz jedna bezimienna.

» **Urząd Miasta Gostynina**
ul. Rynek 26, tel. 24 236 07 10
www.gostynin.pl

PŁOCK

24,1 km Gostynin • Bielsk 20,8 km

Z uwagi na położenie w bliskości granicy niemiecko-rosyjskiej Płock stał się widownią walk już od pierwszych dni sierpnia 1914 roku. Szczęśliwie miasto uniknęło poważniejszych zniszczeń. Ostatecznie Płock został zajęty przez Niemców 15 lutego 1915 roku. Cmentarz

garnizonowy zlokalizowany przy ul. Norbertańskiej został założony pod koniec XIX wieku przez Rosjan. Po zajęciu miasta Niemcy pochowali tu około 50 swoich żołnierzy, którzy zmarli w płockich szpitalach w wyniku ran odniesionych w bitwie przasnyskiej. Kwatera z I wojny światowej znajduje się pod murem cmentarza. Stoi na niej, odrestaurowany w 2012 roku, wysoki pomnik zwieńczony Krzyżem Żelaznym z datą „1914”, poświęcony w dniu 1 sierpnia 1915 roku. Na zachowanej betonowej poduszce u podnóża pomnika znajdują się nazwiska 12 żołnierzy armii niemieckiej i jednego austro-węgierskiego, poległych w marcu 1915 roku.

» **Muzeum Mazowieckie w Płocku**
ul. Tumską 8, tel. 24 364 70 70
www.muzeumplock.eu
» **Centrum Informacji Turystycznej**
pl. Stary Rynek 8, tel. 24 367 19 44
www.turystykaplock.eu

Muzeum Mazowieckie w Płocku

BIELSK

20,8 km Płock • Drobin 19,3 km

Bielsk znalazł się na linii frontu w początkach lutego 1915 roku. Niemcy 10 lutego uderzyli korpusem Dickhuta, 1 Dywizją Rezerwową Gwardii, 75 Brygadą Piechoty oraz wspierającą ich austriacką 3 Dywizją Kawalerii i doszli do linii Drobin–Raciąż. Bielsk zajęli 16 lutego, a 19 lutego rozpoczęła się operacja przasnyska. Kwatera z okresu I wojny światowej znajduje się na cmentarzu parafialnym w Bielsku. Spoczywa w niej 359 żołnierzy wojsk niemieckich, 66 żołnierzy armii austro-węgierskiej oraz 205 żołnierzy rosyjskich poległych w okolicach Bielska. Na pomniku zbudowanym z kamiennych ciosów znajduje się tablica w języku niemieckim: „359 • DEUTSCHE • 66 OSTERREICHER • 205 RUSSEN • NACH KAMPF • IN FRIEDEN • R.I.P.”.

» Urząd Gminy Bielsk

pl. Wolności 3a, tel. 24 265 01 00

www.bielsk.pl

DROBIN

19,3 km Bielsk • Pęsy 14,9 km

W fazie przygotowawczej do operacji przasnyskiej najcięższe walki toczyły się w okolicach Drobin od 14 do 17 lutego 1915 roku. Cmentarz z okresu I wojny światowej znajduje się koło elewatorów

Cmentarz wojenny w Drobinie

zbożowych w Drobinie. Obiekt założono na planie kwadratu. Przy wejściu umieszczono kamienną tablicę zwieńczoną metalowym krzyżem z tabliczką: „CMETARZ WOJENNY 1915” oraz napisem: „KU PAMIĘCI ŻOŁNIERZY POLSKICH, NIEMIECKICH, ROSYJSKICH, AUSTRIACKICH”. W centralnym miejscu cmentarza stoi pomnik z kamiennych bloków z inskrypcją: „171 DEUTSCHE • 3 OESTERRREICHER • 962 RUSSEN • 1915”. Na bocznych ścianach pomnika znajduje się napis: „LEBE DROBEN OH VATERLAND • EINER ZU VIEL GEFALLENEN • UND ZAEHLE NICHT DIE • TOTEN DIR IST LIEBES NICHT”. Na mogiłach zbiorowych znajdowało się 16 żeliwnych tabliczek, na których upamiętniono 84 żołnierzy niemieckich (81 znanych z nazwiska i 3 N.N.), głównie z 1 Dywizji Rezerwowej Gwardii (1. Garde-Reserve-Division).

» Urząd Miasta i Gminy w Drobinie

ul. Marszałka Piłsudskiego 12

tel. 24 260 14 41

www.drobin.pl

PĘSY

14,9 km Drobin • Dreglin 13,8 km

Wioska Pęsy leży na południowy wschód od miasteczka Raciąż, jednego z nielicznych w tym rejonie, niemal nienaruszonych przez wojenną zawieruchę. Pęsy znalazły się na linii frontu 15 lutego 1915 roku i pozostawały na niej do 18 lutego oraz w czasie ofensywy lipcowej. Cmentarz z okresu I wojny światowej leży w lesie zwanym Sienkacz między wsiami Drozdowo a Pęsy. Obiekt zaprojektowano na planie prostokąta. Kwatera niemiecka została ogrodzona kamiennym murem. Zachowało się 38 betonowych tablic nagrobnych z nazwiskami poległych żołnierzy niemieckich. W centralnym miejscu stoi pomnik w kształcie piramidy z ciosów kamiennych. Z przodu pomnika znajduje się tablica z napisem: „HIER FANDEN • 76 DEUTSCHE • 322 RUSSEN • GEFALLEN IM • STELLUNGS- • KAMPF FRUEH • JAHR 1915 • IHRE LETZTE

Płyta nagrobna na cmentarzu w Pęсах

• RUHESTATTE” (Tutaj znajduje się ostatnie miejsce spoczynku 76 Niemców, 322 Rosjan poległych w wojnie pozycyjnej wiosną 1915 roku). Żołnierzy rosyjskich pochowano poza murem w dwóch mogiłach zbiorowych (170 i 152 osób).

» Urząd Gminy Raciąż

ul. Kilińskiego 2, 09-140 Raciąż

tel. 23 679 12 80

www.raciaz.iap.pl

DREGLIN

13,8 km Pęsy • Mława 38,1 km

Wioska Dreglin, położona na szlaku Ciechanów–Płock, znalazła się na linii frontu wschodniego w lutym 1915 roku, podczas niemieckiej ofensywy poprzedzającej operację przasnyską. W walkach uczestniczyli m.in. żołnierze niemieckiego korpusu Dickhuta, w którego szeregach znalazło się wielu Polaków. Cmentarz z okresu I wojny światowej jest położony 9 km od Raciąża, na wzniesieniu między miejscowościami Dreglin a Lipa. Jediną pozostałością po nekropolii jest granitowy cokół pomnika ze współczesną tablicą z napisem: „CMENTARZ • ŻOŁNIERZY NIEMIECKICH • Z I WOJNY ŚWIATOWEJ”. Do pomnika prowadzą kamienne schody. Nie zachował się pierwotny układ cmentarza, brakuje także nagrobków, a mogiły nie są oznaczone.

Cmentarz w Dreglinie

MŁAWA

38,1 km Dreglin • Nosarzewo B. 10,5 km

Położona tuż przy granicy z Prusami Wschodnimi Mława znalazła się na linii frontu już w pierwszych dniach Wielkiej Wojny. Na przełomie sierpnia i września 1914 roku, po klęsce wojsk rosyjskich w bitwie pod Tannenbergiem, miasto

Zdobyta broń podczas walk wokół Mławy

kilkanaście razy było zajmowane na przemian przez oddziały rosyjskie i oddziały niemieckie. Rosjanie ostatecznie opuścili Mławę 22 grudnia 1914 roku. Miasto doznało licznych zniszczeń. W lutym 1915 roku od strony Mławy Niemcy rozpoczęli uderzenie na Przasnysz. Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie ma bogate zbiory militariów, m.in. z okresu 1914–1915. Wśród eksponatów znajdują się mundury, kolekcje broni białej i broni palnej, a także odznaki pułkowe i zbiory fotografii. Główna ekspozycja muzealna jest poświęcona bitwie pod Mławą z pierwszych dni września 1939 roku.

» Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie

ul. 3 Maja 5, tel. 23 654 33 48
www.muzeum.mlawa.pl

NOSARZEWO BOROWE

10,5 km Mława • Grudusk 8,3 km

Podczas operacji łódzkiej Nosarzewo znalazło się na linii walk niemieckiej 9 Armii z 1 Armią rosyjską. Z kolei w lutym 1915 roku, w trakcie operacji przasnyskiej, niemiecki 1 Korpus Rezerwowy start się pod Nosarzewem z rosyjskim 1 Korpusem Turkiestańskim. Po blisko czterech miesiącach wojny pozycyjnej oddziały niemieckie przeszły w lipcu do kolejnej ofensywy. W trakcie kilkumiesięcznych walk wieś została niemal

Cmentarz wojenny w Nosarzewie Borowym

całkowicie zniszczona. Cmentarz z okresu I wojny światowej jest położony w lesie. Nieznana jest liczba pochowanych żołnierzy niemieckich i rosyjskich. Zachowały się kamienne i betonowe płyty nagrobne z częściowo czytelnymi inskrypcjami.

GRUDUSK

8,3 km Nosarzewo B.

Pszczółki G. 4,8 km

Grudusk znalazł się w obrębie działań wojennych już podczas operacji łódzkiej w grudniu 1914 roku. W przeciwieństwie do Mławy nie został jednak zajęty przez oddziały niemieckie. Gdy w lutym 1915 roku rozpoczęła się operacja przasnyska, przez Grudusk wiodła najkrótsza droga na Przasnysz i dalej do przepraw na Narwi. W okolicach wsi toczyły się zacięte walki podczas pierwszej

i drugiej bitwy przasnyskiej. Największe zniszczenia dotknęły Grudusk podczas II bitwy przasnyskiej w lipcu 1915 roku, gdy wioska przechodziła z rąk do rąk aż jedenaście razy; 38 Dywizja Piechoty zdobyła Grudusk 13 lipca. Wieś w większości została zniszczona. Kwatera żołnierzy poległych podczas I wojny światowej jest zlokalizowana na cmentarzu parafialnym w Grudusku. Na jej terenie znajdują się 42 betonowe nagrobki, ustawione ciasno w czterech rzędach. W kwaterze złożono 87 żołnierzy: 36 niemieckich, 46 rosyjskich i 5 nieznanach. Większość z nich poległa podczas lipcowej bitwy o Przasnysz. Z danych niemieckich z lat trzydziestych XX wieku wynika, że w kwaterze spoczywa 60 żołnierzy armii niemieckiej i 32 żołnierzy armii rosyjskiej.

» **Urząd Gminy Grudusk**

ul. Ciechanowska 54, tel. 23 67 15 012

www.grudusk.com

Kościół w Grudusku w 1915 roku

PSZCZÓŁKI GÓRNE

4,8 km Grudusk • Chojnowo 10,7 km

Pierwsze walki o Pszczółki Górne toczyły się we wrześniu 1914 roku. Między lutym a lipcem 1915 roku wieś znajdowała się w bezpośredniej bliskości frontu, który do historii przeszedł jako „Marna frontu wschodniego”. Działania wojenne wznowiono 13 lipca. Dwudniowy atak niemieckiej 12 Armii zadecydował o przełamaniu frontu oraz umożliwił marsz w kierunku Modlina i przepraw na Narwi. Cmentarz znajduje się w sąsiedztwie drogi Czernice Borowe–Pszczółki Górne. W 1996 roku ze środków gminy Grudusk i fundacji Gedenken (Pamięć) przeprowadzono renowację. Na cmentarzu znajdują się 74 płyty epitafijne z nazwiskami żołnierzy lub liczbami złożonych bezimiennych. Pośród grobów żołnierzy rosyjskich i niemieckich poległych w bitwach przasnyskich między lutym a lipcem 1915 roku znajdują się groby z polsko brzmiącymi nazwiskami: MURASKI, † 16.7.1915; MUSK. KANTZKI, 4. K. E. B. 175, † 5.5.1915; MUSK. BOGATZKI, 12. K. I. R. 94; MUSK. A DALL-CASZ, 5 K.I.R 94, † 14.07.1915.

CHOJNOWO

10,7 km Pszczółki G. • Obrębiec 2,3 km

Bitwy przasnyskie to jeden z krwawszych epizodów walk na froncie wschodnim I wojny światowej. Straty

Rada Regencyjna

Rada Regencyjna Królestwa Polskiego była kolegiatną głową państwa, organem władzy zwierzchniej powołanego aktem 5 listopada Królestwa Polskiego. Tymczasowa Rada Stanu wybrała 25 lipca 1917 roku Radę Regencyjną w osobach abp. Aleksandra Kakowskiego, ks. Zdzisława Lubomirskiego i Wacława Niemojowskiego. Rada opracowała wiele aktów prawnych, które stanowiły następnie część porządku prawnego II RP, stworzyła administrację państwową oraz prawne i organizacyjne podwaliny pod odbudowę Wojska Polskiego. Rada 7 października 1918 roku określiła niepodległość za cel działalności, a 12 października przejęła od okupantów władzę zwierzchnią nad wojskiem. Następnie 25 października powołano rząd Józefa Świeżyńskiego, a 28 października wybrano gen. Tadeusza Rozwadowskiego na stanowisko szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Rada Regencyjna przekazała 11 listopada zwierzchnią władzę wojskową Józefowi Piłsudskiemu, 14 listopada zaś rozwiązała się, przekazując mu całość władzy zwierzchniej.

po obu stronach wyniosły ok. 105 tys. zabitych i rannych. Chojnowo znajdowało się w centrum tych zmagañ. Na miejscowym cmentarzu wojennym spoczywają żołnierze niemieccy i rosyjscy polegli w latach 1914–1915. Cmentarz założono na planie czworoboku z centralną alejką w osi, zwieńczoną drewnianym krzyżem. Spoczywa tu m.in. 134 żołnierzy niemieckich z 343 pułku piechoty. Na płytach nagrobnych można odczytać również polsko brzmiące nazwiska: Dolecki, Pawlik, Golembiewski, Bagenski, Raginski, Wilmannski. Cmentarz służył też do wtórnego pochówku szczątków ekshumowanych z cmentarzy w Grójcu, Kadzielni, Klewkach, Kosmowie, Pawłowie Kościelnym, Pawłowie Nowym, Rostkowie, Rzęgnowie, Smoleńniu-Polubach i Żebrach-Kordach. Szacuje się, że w Chojnowie wtórnie pochowano 577 żołnierzy niemieckich i 1642 żołnierzy rosyjskich. W 2013 roku na cmentarzu ustawiono krzyż prawosławny.

» **Przasnyskie Stowarzyszenie
Historii Żywej**

ul. Chojnowo 1b

06-415 Czernice Borowe

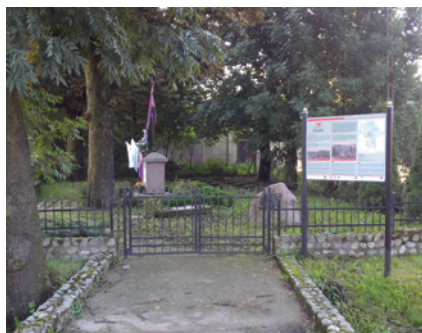
tel. 664 751 524

<http://pshopprzasnysz.pl>

» **Urząd Gminy Czernice Borowe**

ul. Dolna 2, tel. 23 674 62 15

www.czerniceborowe.pl

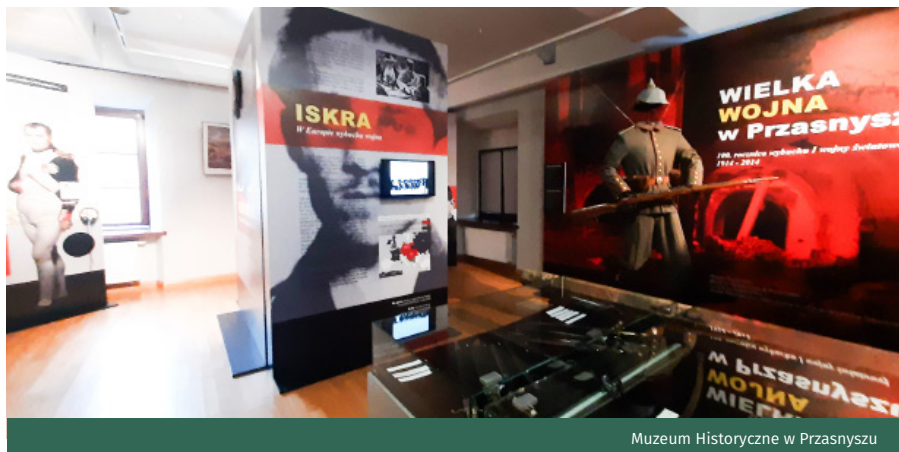
Cmentarz w Obrębcu

OBRĘBIEC

◀ 2,3 km Chojnowo • Przasnysz 4,1 km ▶

Na początku września 1914 roku niemiecka 24 Dywizja Piechoty próbowała bez powodzenia przełamać obronę I Korpusu Turkiestańskiego na odcinku Klewki–Czernice Borowe. W okolicach Obrębca stoczono wiele potyczek. Najcięższe walki toczyły się w okresie luty–lipiec 1915 roku, podczas obu bitew przasnyskich. Na cmentarzu z okresu I wojny światowej spoczywają żołnierze, którzy stracili życie w trakcie walk o Przasnysz 27 lutego 1915 roku, głównie z niemieckiej 24 Dywizji Piechoty oraz I Korpusu Turkiestańskiego. Na cmentarzu założonym na planie prostokąta znajduje się kilka rzędów zachowanych nagrobków, a pośród nich większa płyta na grobie niemieckiego oficera por. Kurta Wilhelmsa.

Muzeum Historyczne w Przasnyszu

PRZASNYSZ

◀ 4,1 km Obrębiec • Bartniki 4,7 km ▶

Leżący na głównym szlaku między Olsztynem a Warszawą Przasnysz odgrywał od pierwszych dni wojny kluczową rolę w zmaganiach na pograniczu wschodnioprusko-mazowieckim. Kontrola nad miastem z jednej strony dawała pozycję wyjściową do ofensywy na Prusy Wschodnie, a z drugiej – umożliwiała wyprowadzenie uderzenia na Warszawę. Do pierwszych walk doszło już we

wrześniu i grudniu 1914 roku, a następnie podczas obu bitew przasnyskich. Zmagania te przeszły do historii jako „Marna frontu wschodniego”. Przasnysz został w 70% zniszczony i wyludniony. Najcięższe walki toczono w rejonie ul. Błonie (obecnie Piłsudskiego). Generał Von Morgen, dowódca I Korpusu Rezerwowego, określił bitwę przasnyską jako „najbardziej interesującą i trzymającą w napięciu z całej wojny”. Pamiątki I wojny światowej są eksponowane w Muzeum Historycznym w Przasnyszu.

» Muzeum Historyczne w Przasnyszu

ul. Rynek 1, tel. 29 752 28 66
www.muzeumprzasnysz.pl

» Urząd Miasta Przasnysz

ul. Jana Kilińskiego 2, tel. 29 756 49 00
www.przasnysz.um.gov.pl

» Urząd Gminy Przasnysz

ul. św. Stanisława Kostki 5
 tel. 29 752 27 09
www.przasnysz.pl

Muzeum Historyczne w Przasnyszu

BARTNIKI

4,7 km Przasnysz • Święte M. 3,4 km

W lutym 1915 roku wieś była kilka razy zdobywana przez Niemców i odbijana przez II Korpus Syberyjski. Jednym z oddziałów walczących o wioskę był 14 Pułk Strzelców Syberyjskich dowodzony przez Polaka, płk. Józefa Dowbor-Muśnickiego, późniejszego dowódcę I Korpusu Polskiego w Rosji i Naczelnego Dowódcę Wojsk Wielkopolskich w powstaniu wielkopolskim. Niemcy zdobyli Bartniki dopiero w lipcu 1915 roku. Cmentarz z okresu I wojny światowej w Bartnikach prawdopodobnie powstał w miejscu dawnych umocnień polowych. W mogiłach zbiorowych zostali pochowani żołnierze armii niemieckiej i rosyjskiej, którzy polegli podczas walk o Przasnysz w lutym i lipcu 1915 roku. Prawdopodobnie na cmentarzu spoczyło ok. 900 poległych, w tym ok. 400 żołnierzy niemieckich i 500 rosyjskich. Staniem gminy Przasnysz cmentarz w Bartnikach został ogrodzony, a w centralnym miejscu stanął pomnik w formie głazu z dwoma wyrastającymi z niego krzyżami – katolickim i prawosławnym – oraz tablicą informacyjną.

ŚWIĘTE MIEJSCE

3,4 km Bartniki • Jednorozec 14,1 km

Podczas I wojny światowej na plebanii miejscowego kościoła parafialnego

Święte Miejsce mogiły

mieścił się przez kilka tygodni sztab rosyjski. Podczas operacji przasnyskiej walczyły w tej okolicy oddziały 36 Dywizji Piechoty i 9 Brygady Landwehry, a po stronie rosyjskiej – II Korpusu Syberyjskiego. Z kolei podczas II bitwy przasnyskiej w dniach 13 i 14 lipca starty się oddziały 3 i 26 Dywizji Piechoty z rosyjską 2 Dywizją Syberyjską. Kwaterę wojskową zlokalizowano na miejscowym cmentarzu parafialnym. Cmentarz został odrestaurowany przez gminę Przasnysz w 2008 roku.

Kościół pw. Narodzenia NMP, Święte Miejsce

Cmentarz w Jednoróźcu

JEDNOROŻEC

14,1 km Święte M. • Rycice 16 km

Cmentarz z I wojny światowej w Jednoróźcu to największa pod względem liczby pochowanych żołnierzy nekropolia z tego okresu na Mazowszu. Pochowano tu 3584 żołnierzy wojsk niemieckich i rosyjskich, którzy zginęli podczas obu bitew przasnyskich 1915 roku. Zachowało się 65 kamiennych stel, na których widnieją nazwiska poległych żołnierzy niemieckich, głównie z korpusu Dickutha. W Jednoróźcu pochowano również żołnierzy ekshumowanych z mniejszych okolicznych cmentarzy wojennych, m.in. z miejscowości Nakieł.

» **Urząd Gminy w Jednoróźcu**
ul. Odrodzenia 14, tel. 29 751 70 30
www.jednorozec.pl

RYCICE

16 km Jednoróżec • Różan 73,9 km

Wioska Rycice, leżąca między Chorzela-
mi a Przasnyszem, znalazła się na linii
zmagających podczas operacji przasnyskiej
z lutego 1915 roku. Rycice ucierpiały
przede wszystkim podczas odwrotu
I Korpusu Rezerwowego spod Przasny-
sza po 27 lutego. Ponownie wieś znalaz-
ła się w ogniu walk w lipcu. Na cmen-
tarzu wojennym w Rycicach spoczywa
ok. 150 żołnierzy niemieckich i niezna-
na liczba rosyjskich, poległych w latach
1914–1915.

» **Urząd Miasta i Gminy w Chorzela-
ch**
ul. Stanisława Komosińskiego 1
tel. 29 751 65 40
www.chorzele.pl

RÓŻAN

73,9 km Rycice • Kaszewiec 3,1 km

Na początku XX wieku przeprawa przez
Narew w Różanie miała istotne znacze-
nie operacyjne. Stąd też nieopodal wsi
Rosjanie założyli obóz wojskowy, tzw.
Obóz Zabałkański, w którym stacjono-
wał 29 Czernichowski Pułk Piechoty ze
składu 6 Dywizji Piechoty. Dodatkowo
w latach 1902–1910 wybudowano ze-
spół fortyfikacji zabezpieczających
przeprawy. Po zwycięstwie w drugiej
bitwie przasnyskiej, 19 lipca 1915 roku

Fort IV w Twierdzy Różan

oddziały armii niemieckiej dotarły do linii Narwi. Od 22 lipca ostrzeliwały i atakowały fort. Rosjanie wycofali się w nocy z 23 na 24 lipca, pozostawiając nieuszkodzone fortyfikacje. Droga na Warszawę stała się otwarta. Fort nr 4 w Różanie od niedawna podziwiać można w nowej odsłonie. Po rewitalizacji są taras widokowy, siłownia, altana, plac zabaw i ścieżki spacerowe.

» Urząd Gminy w Różanie

Plac Obrońców Różana 4
tel. 29 767 91 20, www.rozan.eur.pl

Twierdza Różan

Twierdza Różan

Powstała w ramach umacniania linii Narwi i wspólnie z fortyfikacjami Pułtusza, Ostrołęki i Łomży miała chronić północno-zachodnią granicę Imperium Rosyjskiego przed uderzeniem wojsk niemieckich z Prus Wschodnich. Twierdza składała się z trzech fortów tworzących pierścień wokół miasta oraz dwóch redut ziemnych usypanych w pobliżu mostu, zwanych Fortem IV.

KASZEWIEC

3,1 km Różan • Dzibądek 3,5 km

Wieś Kaszewiec znalazła się na linii frontu w trakcie walk o przeprawę przez Narew i podczas ataku na Twierdzę Różan. Na cmentarzu z okresu I wojny światowej zachowały się 4 mogiły zbiorowe, w których pochowano Rosjan, a także 157 pojedynczych grobów żołnierzy niemieckich poległych w okolicy Różana między 24 lipca a 1 sierpnia 1915 roku. Na nagrobkach można odczytać 85 nazwisk.

Cmentarz żołnierzy z I wojny światowej w Kaszewcu

DZBĄDZEK/ZAORZE

3,5 km Kaszewiec • Ponikiew D. 10 km

Położony na wzgórzu między miejscowościami Dzbądek a Zaorze cmentarz żołnierzy poległych podczas lipcowej ofensywy niemieckiej 1915 roku powstał na planie koła o powierzchni 0,12 ha. Prowadzi do niego polna droga. Obiekt jest uporządkowany i ogrodzony. W punkcie centralnym cmentarza znajduje się pomnik z kamieni polnych z napisem: „DEM • GEDENKEN DER • HIER RUHENDEN • TAPFEREN HELDEN” (Pamięci tu spoczywających walecznych bohaterów). Pomnik jest zwieńczony drewnianym krzyżem umieszczonym w sierpniu 2014 roku przez Koło Rezerwistów z miasta Meppen. Z danych niemieckich z lat 30. XX wieku wynika, że na tym cmentarzu, funkcjonującym jako Kriegerfriedhof Załuże, pochowano 124 żołnierzy niemieckich.

» **Urząd Gminy Goworowo**

ul. Ostrołęcka 21, tel. 29 761 40 66

www.goworowo.pl

Cmentarz w Rososzy

PONIKIEW DUŻA

10 km Dzbądek • Czernie 7 km

Ponikiew Duża znalazła się na linii frontu podczas walk o przeprawę w Różanie. Cmentarz z okresu I wojny światowej w Ponikwi Dużej powstał latem 1915 roku. Pochowano na nim ok. 100 żołnierzy niemieckich.

CZERNIE

7 km Ponikiew D. • Rososz 7,8 km

Wojna zawitała do Czerni w lipcu 1915 roku, w związku z walkami o przeprawę w Różanie. Cmentarz z okresu I wojny światowej ma powierzchnię 0,17 ha. Pochowano na nim nieznaną liczbę żołnierzy niemieckich poległych latem 1915 roku. Nekropolią zaopiekowali się Niemcy z Koła Rezerwistów w Meppen. Teren został ogrodzony, a obok grobów stanął nowy drewniany krzyż.

ROSOSZ

7,8 km Czernie • Pułtusk 53,6 km

Wieś Rososz znalazła się na linii frontu w sierpniu 1915 roku. Po zdobyciu Ostrołęki 3 sierpnia Niemcy zakończyli walki o przeprawy na Narwi, a 4 sierpnia rozpoczęła się bitwa pod Wąsem, nazywana również bitwą nad Orzem, której celem było odcięcie dróg

odwrotu wojsk rosyjskich wycofujących się z Warszawy. Świadectwem tych walk są cmentarze wojenne w Rososzy i Chruśnicach. W całej gminie Wąsewo zachowało się do dziś dziesięć nekropolii z czasów Wielkiej Wojny. Cmentarz wojenny w Rososzy znajduje na południe od wsi, przy polnej drodze na skraju lasu. Powstał latem 1915 roku. Zachowało się 40 granitowych głazów z nazwiskami poległych oraz cztery bezimienne nagrobki. Nieznana jest liczba pochowanych w tym miejscu żołnierzy. Nekropolia została odrestaurowana w 2016 roku staraniem gminy i parafii Wąsewo.

» **Urząd Gminy Wąsewo**

ul. Zastawska 13, tel. 29 645 80 00

www.wasewo.pl

PUŁTUSK

Podczas przygotowań do rozbicia wojsk rosyjskich latem 1915 roku na obszarze Królestwa Polskiego istotne znaczenie miało opanowanie przepraw na Narwi i szybkie wyjście na tyły Warszawy. Obszar między Pułtuskim a Różanem został wybrany przez niemieckie dowództwo jako najdogodniejsze miejsce do przeprawy przez Narew. Głównie natarcie oddziałów 12 Armii gen. Gallwitza rozpoczęło się 20 lipca 1915 roku. Walki o linię rzeki pod Pułtuskim trwały do

Pułtusk – najdłuższy rynek w Europie

24 lipca, kiedy Niemcy przekroczyli Narew, a oddziały 1 Armii rosyjskiej wycofały się aż za Bug. Na cmentarzu parafialnym przy ul. Kościuszki jest zlokalizowana kwatera wojskowa, w której pochowano żołnierzy armii niemieckiej i rosyjskiej poległych w czasie walk o Pułtusk. W bezimiennych grobach spoczywa najprawdopodobniej także kilku legionistów z 5 i 2 Pułku Piechoty Legionów Polskich, które stacjonowały w Pułtusku od listopada 1916 roku.

» **Centrum Informacji**

ul. Rynek 43, tel. 23 692 51 32

www.pultusk.pl

» **Muzeum Regionalne**

ul. Rynek 43 – wieża ratuszowa

tel. 23 692 51 32

<https://muzeum.pultusk.pl>

ZATORY

14,1 km Pułtusk • Kikoły 37,4 km

W lipcu 1915 roku Zatory znalazły się na zapleczu przedmościa Pułtuska i Serocka i stały się polem zaciętych walk z Rosjanami próbującymi zatrzymać niemiecką ofensywę na Narwi. Cmentarz z okresu I wojny światowej jest położony na nadnarwiańskiej skarpie. Mogiła ma formę dwupoziomowego kopca, który wieńczy trzy krzyże brzoźowe i jeden żelazny. Według różnych relacji pochowano tu kilka tysięcy żołnierzy rosyjskich i niemieckich. Na niższym poziomie kopca znajduje się pojedyncza mogiła ppor. Karla Buscha, dowódcy 8 kompanii 342 Pułku Piechoty, kawalera Krzyża Żelaznego, poległego 30 lipca 1915 roku. Podczas prac rewitalizacyjnych w 2012 roku dodano postument z tablicą informacyjną.

» Urząd Gminy Zatory

ul. Jana Pawła II 106, tel. 29 741 03 94
www.zatory.pl

KIKOŁY

37,4 km Zatory • Czarnowo 7,2 km

Kikoły znalazły się w ogniu walk w pierwszych dniach sierpnia 1915 roku. Po wkroczeniu Niemców do Warszawy

Giganty z Jabłonn

Eskadrę Statków Powietrznych sformowano 10 grudnia 1914 roku, a jej dowódcą mianowano gen. Michaiła W. Szydłowskiego. Eskadra była wyposażona w ciężkie bombowce Ilja Muromiec. Pierwsze „muromce” przybyły do Jabłonn 15 grudnia 1914 roku. Zadaniem eskadry było rozpoznanie oraz atakowanie nieprzyjaciela na obszarze Nidzica–Wielbark–Działdowo–Płock–Mława. Pierwszy start z lotniska w Jabłonie odbył się 11 stycznia 1915 roku. Pierwszy lot bojowy wykonano 14 lutego 1915 roku, a celem była stacja kolejowa w Wielbarku. Działania kontynuowano z Jabłonn do końca maja, po czym eskadra ewakuowała się do Białegostoku.

Ciężki bombowiec Ilja Muromiec

5 sierpnia jedyną niezająętą przez nich twierdzą pozostawał Modlin. Kikoły znalazły się na linii niemieckiego natarcia na Modlin 9 sierpnia. Założony na planie prostokąta cmentarz z okresu I wojny światowej leży w sąsiedztwie przydrożnego krzyża na niewielkim wzgórzu. Spoczywa na nim nieznana liczba żołnierzy niemieckich i rosyjskich poległych w trakcie walk o Twierdzę Modlin. Zachowały się jedynie dwa słupy kamienne bramy wejściowej, trzy nagrobki oraz kamienny pomnik. Brak inskrypcji.

CZARNOWO

Siły niemieckie dowodzone przez gen. Hansa von Beselera dotarły 9 sierpnia 1915 roku pod Pomiechówek i rozpoczęło się natarcie na ostatni bastion Rosjan – Twierdzę Modlin. Po 10 dniach oblężenia gen. Igor Bobyr podpisał akt kapitulacji Twierdzy Modlin. Cmentarz wojenny w Czarnowie założono w sąsiedztwie nieukończonego Fortu XVIa. Spoczywa na nim 115 żołnierzy niemieckich ze 101 Pułku Landwehry poległych w sierpniu 1915 roku. Na jednym z boków cmentarza znajduje się mur z ciosów kamiennych z płaskorzeźbą przedstawiającą Krzyż Żelazny. Z pozostałych stron cmentarz jest obwiedziony wałem ziemnym. Zachował się fragment jednej z dwóch tablic żeliwnych, które były przytwierdzone do muru. Układ mogił jest zatarty. Groby zostały prawdopodobnie ekshumowane.

Cmentarz w Czarnowie

W 2008 roku członkowie Stowarzyszenia Miłośników Fortu XVI przeprowadzili prace porządkowe na terenie cmentarza.

TWIERDZA MODLIN

Twierdza Modlin oprócz Twierdzy Warszawa stanowiła główny element Warszawskiego Rejonu Fortecznego. W lipcu 1915 roku błyskawiczne postępy ofensywy niemieckiej zmusiły wojska rosyjskie do odwrotu i opuszczenia w końcu lipca fortyfikacji w Różanie, Ostrołęce, Pułtusku, Warszawie, Łomży i Zegrzu. Niemcy otoczyli Twierdzę Modlin 10 sierpnia, a 11 sierpnia zapadła decyzja o ataku na odcinku między Wkrą a Narwią, czyli na grupy fortowe: „Goławice” (Fort XIX), „Carski Dar” (Fort XV), Fort XVI i dzieło nr 8. Pod Modlin podeszła grupa wojsk niemieckich dowodzona przez gen. Hansa von Beselera. Zgrupowanie

Twierdza Modlin

U progu Wielkiej Wojny Twierdza Nowogrodzieński, czyli Modlin, ze swoimi 19, częściowo nieukończonymi, fortami i licznymi obiektami międzypola była jedną z najpotężniejszych twierdz ówczesnej Europy. Jej początki wiążą się z rozkazem Napoleona z 1806 roku. Do 1812 roku powstał zasadniczy zrąb bastionowej twierdzy oraz umocnień na przedmościach kazuńskim, nowodworskim i Wyspie Szwedzkiej. Zasadniczy okres rozbudowy twierdzy przypadł na lata 1832–1841, a jej autorem był gen. Iwan Dehn. Po 1864 roku, z inicjatywy gen. Eduarda Tottlebena wy-

budowano 2250-metrowy obwód obronnych koszar, obliczony na 20 tys. żołnierzy. Do modernizacji twierdzy przystąpiono w 1883 roku. W ciągu pięciu lat wzniesiono pierścień ośmiu wysuniętych fortów. Były to forty dwuwałowe, na planie pięcioboku, o dwóch czołach. Wszystkie budowle wznoszono z cegły. W latach 1894–1900 zmodernizowano forty, zastępując elementy ceglane betonowymi. W 1912 roku rozpoczęto budowę zewnętrznego pierścienia 11 fortów, uzupełnianego 12 działami pośrednimi oraz licznymi zespołami magazynów amunicji.

liczyło ok. 80 tys. żołnierzy wyposażonych m.in. w austriackie moździerze obłężnicze kalibru 420 mm. Załogę twierdzy stanowiło 105 tys. żołnierzy pod dowództwem gen. Igora Bobyry. Oddziały te miały łącznie tylko ok. 60 tys. karabinów i pokaźną liczbę ok. 1000 dział, z których jednak tylko 250 było działami forticznymi, a 144 – względnie

nowoczesnymi polowymi. Ostrzał artyleryjski twierdzy rozpoczął się 13 sierpnia. W nocy z 14 na 15 sierpnia Niemcom udało się wedrzeć do grupy fortów „Carski Dar”; 16 sierpnia Rosjanie próbowali odbić utracony fort. Dwa dni później, 18 sierpnia, Niemcy przekroczyli Wkrę, a następnego dnia przetamali obronę i zdobyli forty II i III. Wieczorem

Twierdza Modlin

18 sierpnia przypuścili także atak na cytadelę, którą zdobyli następnego dnia. Wtedy też, 19 sierpnia, rozpoczęły się rozmowy dotyczące warunków kapitulacji, którą podpisano następnego dnia. W ręce Niemców wpadły ogromne ilości broni, 200 ton miedzi oraz majątek o łącznej wartości ok. 30 mln marek niemieckich w złotych monetach rosyjskich. Do niewoli trafiło 100 tys. żołnierzy rosyjskich. Bezpośrednią przyczyną kapitulacji było zdobycie przez Niemców Warszawy, co znacząco nadszarpięło morale wojsk carskich, oraz upadek Fortu XV. U źródeł sukcesu niemieckiego leżał także fakt przejęcia od wziętych do niewoli inżynierów rosyjskich pełnej dokumentacji fortów zewnętrznych Modlina. Wkroczenie wojsk niemieckich do Warszawy i upadek Twierdzy Modlin zakończyły działania zbrojne na Mazowszu. Na założonym w 1915 roku cmentarzu fortecznym zachowała się tablica na zbiorowej mogile oficera i siedmiu żołnierzy 10 kompanii 99 Pułku Landwehry, którzy polegli 17 sierpnia podczas ataku na Fort XVIa. Wszystkie ofiary walk o twierdzę upamiętnia metalowy krzyż z tablicą, na której umieszczono napis: „Ku czci

Lotnisko mokotowskie

Było to pierwsze lotnisko w Warszawie. Funkcjonowało w latach 1910–1939. Pierwszym Polakiem i zarazem pilotem, który dokonał przelotu nad Warszawą, był Michał Scipio del Campo. W 1910 roku powstały warsztaty lotnicze Warszawskiego Towarzystwa Lotniczego „Awiała” i szkoła pilotów. W okresie I wojny światowej lotnisko zajmowali Niemcy. Zbudowali na nim m.in. 21 hangarów, w tym specjalny hangar dla sterowca miękkiego typu Parceval. Lotnisko wyzwoliła 11 listopada 1918 roku grupa studentów Politechniki Warszawskiej, którzy jednocześnie uratowali częściowo wyposażenie lotniska i szkoły obserwatorów. Od 1920 roku z lotniska mokotowskiego odbywały się regularne loty pasażerskie.

żołnierzy wszystkich nacji pochowanych na tym cmentarzu”. Najstarsze groby Polaków to dziewięć mogił legionistów z 1, 2 i 3 Pułku Piechoty Legionów Polskich, stacjonujących w twierdzy w latach 1916–1917. Cmentarz stał się miejscem wiecznego spoczynku łącznie 2581 żołnierzy.

Samoloty na lotnisku mokotowskim

» **Centrum Informacji Turystycznej**

ul. Bałki Murmańskiej 164
05-160 Nowy Dwór Mazowiecki
tel. 664 775 326, www.3rzeki.pl

» **Fundacja Front Modlin**

www.twierdzamodlin.pl

WARSZAWA

40,1 km Modlin • Błonie 31 km

Świadectwem Wielkiej Wojny w Warszawie są zachowane kompleksy koszarowe przy ul. Stalowej, rogu ul. Chałubińskiego i Nowogrodzkiej (obecnie szpital), rogu ul. Krzywickiego i Koszykowej (Szkola Biznesu Politechniki Warszawskiej), zespół budynków przy ul. Puławskiej w jej początkowej części przy pl. Unii Lubelskiej, siedziba Centrum Weterana Działań poza Granicami Państwa czy też bodaj najstojniejsze koszary Korpusu Kadetów, dziś gmach Urzędu Rady Ministrów. Oddziały II

Centrum Weterana w Warszawie

Cytadela w Warszawie

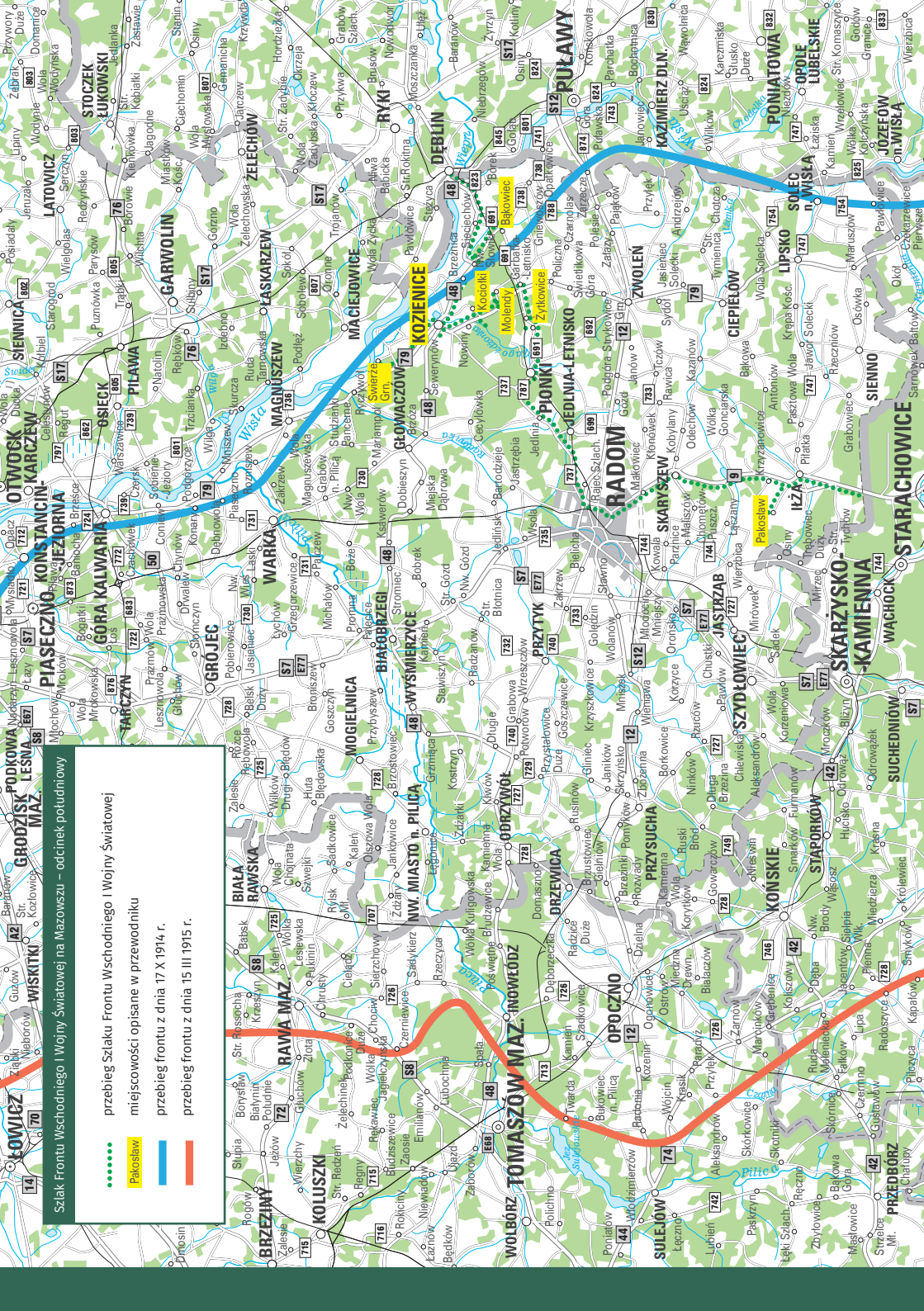
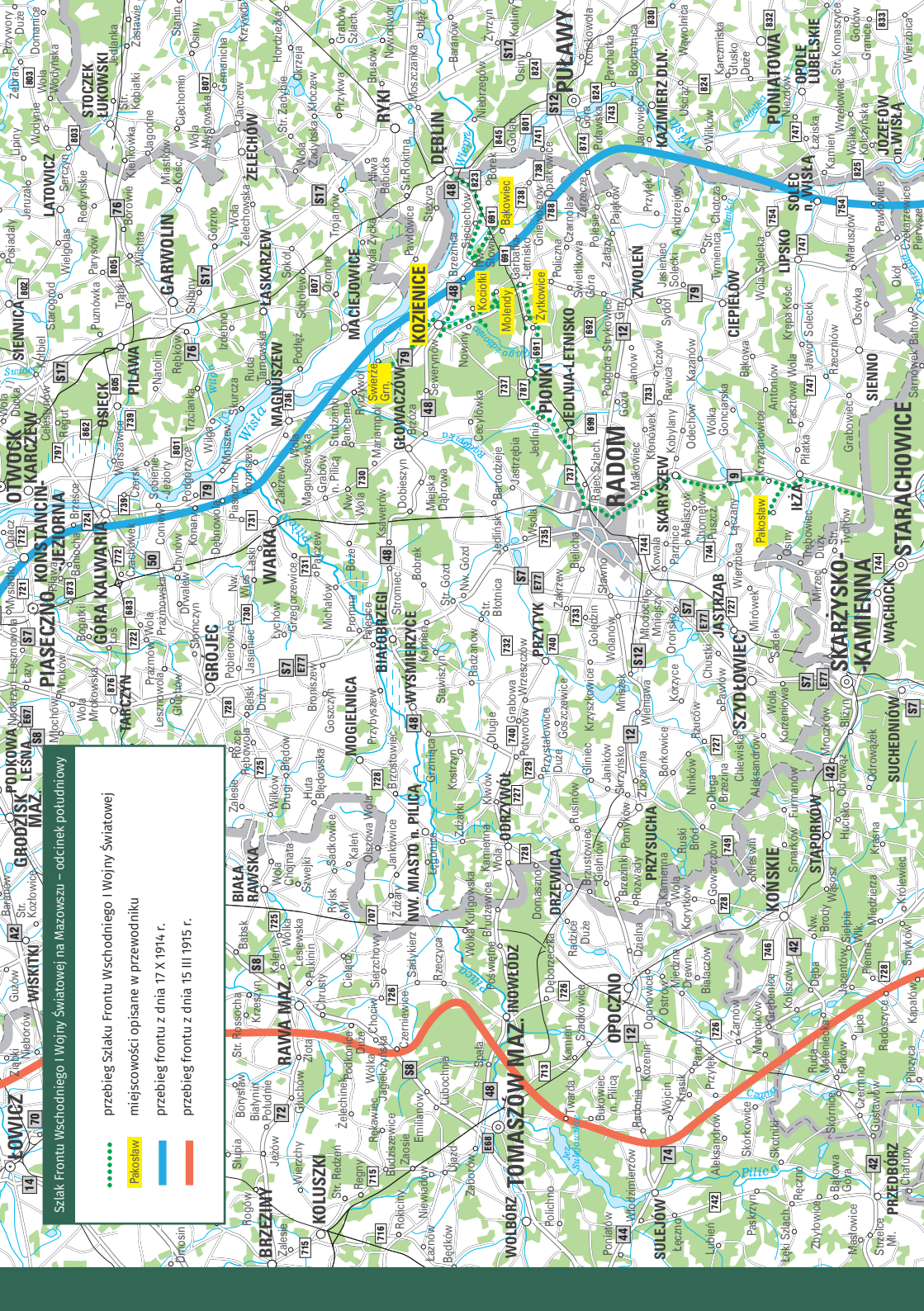
Brygady Legionów z ich dowódcą ptk. Józefem Hallerem wkroczyły do Warszawy 1 grudnia 1916 roku. Także w Warszawie miał miejsce ostatni akord Wielkiej Wojny na Mazowszu: 10 listopada do Warszawy przybył zwolniony z twierdzy magdeburskiej komendant Józef Piłsudski, któremu 11 listopada Rada Regencyjna przekazała naczelne dowództwo nad podległym jej Wojskiem Polskim.

Punkty Warszawskiej Informacji Turystycznej:

- » Pałac Kultury i Nauki
(wejście od strony ul. Emilii Plater)
pl. Defilad 1, 00-901 Warszawa
www.warsawtour.pl
- » Warszawskie Centrum Informacji
Turystycznej
pl. Zamkowy 1/13, 00-262 Warszawa
www.wcit.waw.pl

Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu odcinek południowy

ŚWIERŻE GÓRNE

77,5 km Pakość ■ Kozienice 11,7 km

Latem 1915 roku wojska niemieckie podjęły kolejną próbę opanowania przepraw na Wiśle i całego Królestwa Polskiego. Zadanie to powierzono grupie wojsk dowodzonej przez gen. Remusa von Woyrscha. Grupa osiągnęła linię Wisły między Dęblinem a Kozienicami 27 lipca. Mimo obsadzenia przez Rosjan prawego brzegu i przepraw mostowych po dwóch dniach oddziały gen. Woyrscha sforsowały Wisłę na północ od Kozienic i utworzyły przyczółek pod Maciejowicami. Po odparciu rozpaczliwych kontrataków 4 Armii grupa kontynuowała uderzenie na wschód, wbijając się klinem między 2 a 4 Armię. Większość żołnierzy pochowanych na cmentarzu wojennym w Świerżach Górnych zginęła na przełomie lipca i sierpnia 1915 roku

podczas forsowania Wisły. Cmentarz założono na planie zbliżonym do nieregularnego prostokąta. Kwatery zostały obramowane betonowym krawężnikiem. Ustawiono drewniane krzyże zwieńczone daszkami, a w części centralnej – drewniany krzyż o wysokości ok. 5 m, obłożony u podstawy kamieniami. Z danych z 1938 roku wynika, że na cmentarzu pochowano 171 żołnierzy: 113 niemieckich, 23 austro-węgierskich i 35 rosyjskich. Według

Cmentarz wojenny w Świerżach Górnych

Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa spoczywa tu 104 poległych: 19 żołnierzy austro-węgierskich, 67 żołnierzy niemieckich oraz 18 żołnierzy rosyjskich.

KOZIENICE

11,7 km Świerże G. • Bąkowiec 16,8 km

Niemiecka 9 Armia podjęła 28 września 1914 roku próbę sforsowania Wisły między Warszawą a Dęblinem, 12 października grupa wojsk niemieckich dowodzona przez gen. Maxa von Gallwita dotarła do linii rzeki. Siłom rosyjskim udało się jednak utrzymać przyczółki

pod Dęblinem i Kozienicami. W celu wsparcia niemieckiej ofensywy na odcinek dęblińsko-kozienicki została skierowana 1 Armia austro-węgierska gen. Victora Dankla, w której składzie walczył 1 Pułk Piechoty Legionów dowodzony wówczas przez brygadiera Józefa Piłsudskiego; 21 i 22 października 1 Kompania (Kadrowa) przeprowadziła

Legiony Polskie

Z inicjatywy Józefa Piłsudskiego 3 sierpnia 1914 r. sformowano 1 Kompanię Kadrową, a już 27 sierpnia Naczelny Komitet Narodowy powołał do życia Legiony Polskie jako oddzielną formację Armii Austro-Węgier. Tego samego dnia zarządzono utworzenie Legionu Wschodniego we Lwowie i Legionu Zachodniego w Krakowie. Legion Zachodni w składzie jednego pułku pod dowództwem Piłsudskiego wziął udział w operacji warszawsko-dęblińskiej. W połowie grudnia sformowano I Brygadę Legionów Polskich. W maju 1915 roku utworzono II Brygadę Legionów Polskich, zwaną Karpacką, oraz III Brygadę Legionów Polskich. W październiku wszystkie trzy brygady rzucono na front na Wołyniu.

Rok później, 20 września 1916 roku, Legiony przeformowano w Polski Korpus Posiłkowy, a 10 kwietnia 1917 roku – w Polską Siłę Zbrojną (Polnische Wehrmacht). Gdy 9 i 11 lipca większość żołnierzy odmówiła przysięgi na wierność cesarzom, oddziały zostały częściowo rozwiązane i internowane w obozach w Beniaminowie (oficerowie) i Szczypiornie (podoficerowie i szeregowcy). Większość II Brygady, która złożyła przysięgę, stworzyła Polski Korpus Posiłkowy. W proteście przeciwko warunkom pokoju brzeskiego żołnierze Polskiego Korpusu Posiłkowego pod wodzą Józefa Hallera przebili się nocą z 15 na 16 lutego 1918 roku przez linię frontu pod Rarańczą.

zwiad rejonu Policzna–Garbatka–Laski, a 22 października V batalion kpt. Tokarzewskiego-Karaszewicza i VI – kpt. Piątka „Herwina” – zajęły Trupień i Kamyk. Z kolei III batalion mjr. Rydza-Śmigłego, działający na wschód od Anielina, stoczył tam bój z trzema batalionami rosyjskiego 10 pułku piechoty, 23 października I batalion mjr. Żymierskiego atakował pod Laskami. Wieczorem 26 października patrole legionistów osłaniały odwrót 46 Dywizji Piechoty. W Kozienicach działał szpital legionowy. Kwatera poległych i zmarłych legionistów znajduje się na cmentarzu parafialnym. Z danych z 1938 roku wynika, że na cmentarzu parafialnym w Kozienicach pochowano 796 wojskowych: 23 żołnierzy polskich, 23 żołnierzy niemieckich, 746 żołnierzy austro-węgierskich i 4 żołnierzy rosyjskich. Według współczesnych danych w kwaterze Legionów Polskich spoczywa 50 żołnierzy. Na większości metalowych krzyży widnieje napis „LEGIONISTA BEZIMIENNY”, tylko na czterech umieszczono nazwiska żołnierzy zmarłych po 1918 roku.

» **Muzeum Regionalne w Kozienicach
im. prof. Tomasza Mikockiego**

ul. Parkowa 5b, tel. 48 614 33 72
www.muzeum-kozienice.pl

» **Punkt Informacji Turystycznej
Kozienickiego Domu Kultury**

im. B. Klimczuka
ul. Warszawska 29
www.dkkozienice.pl

Wkroczenie Legionów Polskich do Warszawy

BĄKOWIEC

16,8 km Kozienice • Kociotki 17,4 km

W październiku 1914 roku oraz w lipcu 1915 roku wojska niemieckie i austro-węgierskie podjęły próby sforsowania Wisły. W maju 1915 roku na przedpolu Twierdzy Dęblin przygotowano wówczas trzy węzły oporu: Gniewosów, Bąkowiec i Mozolice. Na cmentarzu wojennym w Bąkowcu spoczywają żołnierze niemieccy, austro-węgierscy i rosyjscy polegli w czasie walk o przeprawę na Wiśle jesienią 1914 roku oraz latem 1915 roku. Nie jest znana liczba pochowanych tu żołnierzy.

» **Gmina Garbatka-Letnisko**

ul. Skrzyńskich 1,
tel. 48 62 10 194
www.garbatkaletnisko.pl

KOCIOŁKI

17,4 km Bąkowiec • Molendy 8,2 km

Podczas trwającej przeszło miesiąc operacji warszawsko-dęblińskiej (14 września–3 listopada 1914 roku) armie walczących stron straciły ponad 200 tys. żołnierzy. Cmentarz wojenny w Kociołkach jest położony w lesie na wzniesieniu. Na szczycie kurhanu ustawiono trzy krzyże; na jednym z nich umieszczono tabliczkę z napisem: „CMENTARZ ŻOŁNIERZY ARMII ROSYJSKIEJ I AUSTRO-WĘGERSKIEJ POLEGŁYCH – 23.X.1914 R.”. Cmentarz stał się miejscem spoczynku 402 żołnierzy austro-węgierskich i rosyjskich, którzy polegli 23 października 1914 r. Pośród nich było 73 Polaków.

MOLENDY

8,2 km Kociołki • Żytkowice 8,6 km

Puszcza Kozienicka była widownią krwawych walk podczas operacji warszawsko-dęblińskiej 1914 roku, w której oprócz oddziałów niemieckich i austro-węgierskich wzięły także udział 1 Pułk Piechoty Legionów. Według danych z 1938 roku wynika, że na cmentarzu wojennym w Molendach w zbiorowych mogiłach pochowano 32 żołnierzy niemieckich, 91 żołnierzy austro-węgierskich i 181 żołnierzy rosyjskich poległych podczas operacji warszawsko-dęblińskiej.

ŻYTKOWICE

8,6 km Molendy • Pakosław 55,8 km

Pod koniec października 1914 roku oddziały 1 Pułku Piechoty Legionów wzięły udział w walkach pod Laskami i Anielinem w składzie austriackiej 46 Dywizji Piechoty Obrony Krajowej. Dla większości legionistów był to chrzest bojowy. Do budowy cmentarza legionistów w Żytkowicach przystąpiono pod koniec 1932 roku. Budowę nadzorował dr Jan Prot, były legionista i uczestnik walk pod Laskami. W listopadzie 1933 roku odślonięto pomnik-mauzoleum zaprojektowany przez inż. Stanisława Klonowskiego. Szczątki przeniesiono z prowizorycznych grobów, które powstały na polu bitwy, także z mogiły polowej w Brzustowie. Cmentarz jest zlokalizowany w pobliżu stacji kolejowej Żytkowice. Obiekt ogrodzono masywnym kamiennym

Mauzoleum Legionów Polskich w Żytkowicach

murem. W części centralnej ustawiono pomnik zwieńczony krzyżem. Umieszczono na nim cztery tablice pamiątkowe z nazwiskami 51 legionistów oraz informacją o ok. 100 nieznanym polskim żołnierzach poległych w dniach 22–26 października 1914 roku.

Ułan Legionu Puławskiego

PAKOŚLAW

55,8 km Żytkowice • Świerże G. 77,5 km

Wioska Pakośław znalazła się na linii frontu wschodniego w pierwszej połowie 1915 roku. W położonych 3 km od Pakośławia Krzyżanowicach zajmował

Legion Puławski

Witold Ostoja-Gorczyński otrzymał 9 listopada 1914 roku zgodę szefa sztabu Stawki, gen. Nikołaja Januszkiewicza, na formowanie „polskich drużyn”, rozumianych jako nieregularne oddziały ochotnicze do zadań rozpoznawczych i dywersyjnych na tyłach i skrzydłach nieprzyjaciela. Na miejsce formowania legionu wyznaczono obiekty Instytutu Agronomicznego i Leśnego w Puławach. Na początku grudnia 1914 roku utworzono 1 kompanię pod dowództwem kpt. Aleksandra Maciejewskiego, a 17 stycznia 1915 roku dowódcą I Legionu Polskiego, zwanego Legionem Puławskim, mianowano ppłk. Antoniego Reutta. Legion skierowano 15 marca na linię frontu pod Fałków, a potem – w maju – pod Iłżę. Legion liczył ok. 800 słabo uzbrojonych żołnierzy. Po walkach pod Pakośławiem, Michałowem, Władysławowem, Kolonią Chechelską, Nurcem i Czeremchą z batalionu pozostało tylko 150 żołnierzy. Resztki Legionu wycofano 18 września z frontu i skierowano do Bobrujska w celu reorganizacji. Legion Puławski zlikwidowano w październiku 1915 roku, a jego legioniści zostali wcieleni do Brygady Strzelców Polskich.

Pomnik pamięci legionistów puławskich z 1930 roku

pozycje Legion Puławski. W nocy z 19 na 20 maja Polacy wykonali nocny atak na pozycje niemieckie pod Pakosławiem. Dzięki zaskoczeniu i determinacji żołnierzom polskim udało się przełamać niemiecką linię obrony. Polacy musieli jednak porzucić zajęte pozycje, gdyż oddziały rosyjskie działające na skrzydłach Legionu nie dotarły do linii niemieckich. Legion poniósł przy tym znaczne straty. Na 493 żołnierzy biorących udział w ataku zginęło 42, a 71 było rannych i zaginionych. Ranny został też dowódca Legionu, płk Reutt.

W 1930 roku w Pakosławiu odsłonięto pomnik autorstwa żołnierza Legionu Puławskiego Piotra Milewskiego. Pomnik ustawiono w miejscu,

w którym złożono prochy legionistów zebrane z mogił polowych. Na pomniku umieszczono napis: „Pamięci legionistów puławskich poległych pod Pakosławiem w 1915 r. w walce o niepodległość i zjednoczenie ojczyzny”. Ślady po kulach widoczne na obelisku powstały w czasie II wojny światowej, gdy żołnierze niemieccy urządzili sobie w tym miejscu strzelnicę. Walki pod Pakosławiem upamiętniono również na Grobie Nieznanego Żołnierza w Warszawie napisem: PAKOSŁAW 19–20 V 1915.

» **Urząd Miejski w Iłży**
ul. Rynek 11, 27-100 Iłża
tel. 48 616 31 35
www.ilza.pl

PROGRAM REGIONALNY
NARODOWA STRATEGIA SPÓJNOŚCI

Mazowsze.
serce Polski

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI FUNDUSZ
ROZWOJU REGIONALNEGO

Projekt "Szlaki turystyczne dziedzictwa kulturalnego Mazowsza" współfinansowany przez Unię Europejską z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego na lata 2007-2013, Działanie 6.2 Turystyka

Dodruk przewodnika współfinansowany ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego.

www.mazowsze.travel